

Йосип Струцюк

Отаман БОЛБОЧАН та інші

РОМАН майже документальний

Отаман Болбочан та інші

Йосип Струцюк

Йосип Струцюк

ОТАМАН БОЛБОЧАН ТА ІНШІ

Роман
майже
документальний

*Ця вкрай важлива для сучасної України книга
побачила світ завдяки підтримці
відомого політика і мецената з Тернополя,
депутата ВР України III, IV і VI скликань,
Голови товариства «Опілля»
Джоджика Ярослава Івановича.
Щира подяка патріоту!*

Київ
«Український пріоритет»
2017

УДК 821.161.2'06-31-94
ББК 84(4Укр)6-442
С87

Йосип Струцюк

С87 «Отаман Болбочан та інші». Повість. – Київ: Видавництво «Український пріоритет», 2017. – 192 с.

ISBN 978-617-7398-35-5

Трагічне ім'я одного з найталановитіших українських воєначальників 1917–1920 рр. минулого століття Петра Болбочана лише останнім часом (і то доволі несміливо) повертається до нас без проекції «кривих дзеркал». На жаль, це спотворення через людську гординю і заздрість цупко пристало до вишколеної військової постаті безстрашного лицаря на тлі буремних революційних нуртів, які свинцем і кров'ю ідентифікувалися тоді в Україні, вписуючи почасти суперечливі та неоднозначні сторінки в нашу історію. Хай там що, а отаман Болбочан таки мав право сказати: «Ми перед батьківщиною свій обов'язок виконали чесно». За що й мусимо пом'янути героїв.

Видавнича рада

Ак Вельсапар, письменник, видавець, Швеція. **Станіслав Бондаренко**, письменник, головний редактор «Літературної України». **Павло Вольвач**, письменник. **Володимир Даниленко**, письменник, голова КМО НСПУ. **Анатолій Кичинський**, поет, художник, лауреат Шевченківської премії. **Олександр Косенко**, поет. **Василь Кузан**, письменник. **Елла Леус**, письменниця, головний редактор альманаху «Палісадник». **Лілія Максименко**, головний редактор видавництва. **Василь Слапчук**, письменник, лауреат Шевченківської премії. **Ольга Слоньовська**, письменниця, літературознавець. **Петро Сорока**, письменник, літературознавець. **Надія Степула**, письменниця. **Володимир Шовкошитний**, директор видавництва.

ISBN 978-617-7398-35-5

© Йосип Струцюк, 2017

© Видавництво «Український пріоритет», 2017

*«Не губіть Україну...»
Петро Болбочан*

Учора відвідав у лікарні пана Ярослава¹. Мучиться чоловік, каже, по два-три, а то й чотири рази на тиждень до нього отак після півночі приходиться Отаман і все допитується: чому я так повів себе на цьому судилищі, яким керував Христюк²? Чому не сказав правди? Побоявся чи що?

«Послухайте, Отамане, – кажу йому, – а що я міг вдіяти, як супроти вас виступав державний прокурор Певний, голова уряду Мартос, а найголовніше – сам Головний отаман?»

«А Вас не верне від того, що ви стали співучасником нечуваного злочину над безвинною людиною?» – і так печально-печально дивиться мені в очі, і все щось за пазухою шукає, і все в тому місці, де в нормальної людини повинно ритмічними поштовхами видавати себе серце.

«Та я там був усього-на-всього секретарем Державної слідчої комісії», – кажу йому.

«А хіба то мало?» – каже він.

«Мало. Бо там суддями були – хто б ви думали? – стрільці з охорони Головного отамана, які прийшли на суд з готовим рішенням».

«Готовим рішенням?»

«Свої міркування я виклав в «окремій думці».

«Отже, вас не мучить, що були співучасником урядового злочину над безвинною людиною?»

«Ще й як!» – нарешті кажу.

«А ви хоч висповідалися після того?» – питає.

«Збираюся. Бо думка про те, що я все-таки в тій компанії був, отруїла моє життя».

¹ Мається на увазі конкретна особа – Ярослав Кривицький.

² Керівник державної слідчої комісії.

Він то розстібає, то застібає свій англійський мундир, шиєю крутить:

«Як будете сповідатися, – каже, – то хоч до мого неня не йдіть, бо йому буде дуже маркітно».

«Постараюся», – кажу.

«І Марію мою обминайте».

«А чому?» – цікавлюся.

«Не ятріть моему янголу-охоронцю душу. Потрібно, аби він мене забув».

«Чому?»

«Бо не зазнала ця жінка через мене щастя».

– А ви давно з Отаманом були знайомі? – питаю пана Кривицького.

– Відразу після першого його арешту.

– А я відразу після жовтневого перевороту з ним зустрівся.

– О, то ви пройшли крутий шлях.

– Та вже ж.

– А ад'ютантом³ Отамана коли стали?

– Тоді, коли його поставили командувати 2-им Запорізьким пішим куренем.

– О, це знаменитий курінь! І Отаман його – такого пошукати!

– Це й дало мені моральне право колись порівняти нашого славного Петра Болбочана з Суворовим.

– Зрадів?

– Якби ж то. Ще й розсердився.

– Та й чого? Суворов то – полководець не ликом шитий!

– наголосив Кривицький.

– Так і я отаманові сказав.

– А він?

– А він мені: «Московія не має жодного відомого полководця з нормальним людським обличчям...» Природно, після такої заяви я задумався, а Отаман мені каже: «Дайте мені вчинок фельдмаршала, гідний подиву». І я йому згадав похід через Альпи... «Через Альпи?» – перепитав Отаман і

³ Сотник Іван Корж, ад'ютант Болбочана.

зиркнув на мене вкрай зневажливо...

А згодом сказав: «На такий похід міг зважитися тільки той, хто ніколи не цікавився, скільки згине в ньому людей... Крім того, друже Іване, скажіть, заради чого імператриця вислала свого улюбленця в такий похід?» «Щоб розбити французів», – відповів тоді я. «Правильно. Мета була – очистити Швейцарію від революційних французьких військ, а потім піти на Париж – місто, котре сміливо проголосило свободу, рівність, братерство, себто поняття, що їх так ненавиділа азійська Москва. Треба було задушити революцію, упокорити Францію і повернути в Європу старі порядки, з якими в жодному разі не хотіла розставатися Росія». Отаман на хвилину задумався. «А тепер уявіть собі: до Швейцарії дві з лишнім тисячі кілометрів, а до Парижа – ще далі. І той далекий шлях москальська піхота відміряла пішки, щоб зриватися зі скель Альп у глибоке провалля чи гинути на полях Тоскани за деспотичну монархію, котра тяжко гнобила там, далеко, на сході їхніх батьків, братів, сестер, залишала сиротами дітей і вдів, які ще довго виглядатимуть їх із того безглузлого походу...

По тому ми довго мовчали.

Згодом я ще, здається, сказав:

– За хоробрість, виявлену раніше в бойових діях, Отаман був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня, Святого Станіслава 3-го ступеня, Святої Анни 3-го ступеня, свя...

Хворий юрист поцікавився чомусь, в який спосіб сформувався оцей знаменитий 2-ий Запорізький піший курінь?

Мені здавалося, що Кривицький і сам це непогано знає, але я все ж вирішив відповісти на його питання.

– По тому, як імперія розвалилася від внутрішніх протиріч і зовнішніх чинників, в українських вояків відверто прокинувся національний дух – вони формували українські військові комітети, військові клуби, ради, які одностайно підтримували Українську Центральну Раду. Солдати марширували вулицями міст і голосно (хоча не завше в лад) розспівували українські пісні.

– Таке було...

– Скрізь на вулицях, на балконах, на металевих огорожах незвично різали очі де синьо-жовті, де жовто-сині українські прапори.

– Особливо ними розмахували студенти і гімназисти.

– Від київських церков у далечінь по Дніпру відпливали мідні дзвони молитов за Україну. Богдан, силоміць висунутий на п'єдестал у 1888 році, ще вище здибив бронзового огиря і аж піднявся на стременах, аби глянути: чи далеко ще московська орда, з якою він колись намагався домовитися?

– Масова українізація міст і армії наочно показала...

– ... що Україна ще не вмерла і відступиться від Москви вже назавше тоді, коли «згинуть наші воріженьки, як роса на сонці».

– Пригадую, що це не на жарт стурбувало Центральну Раду, яка стояла на автономістсько-федералістичній платформі. І що найголовніше:

– Вона зовсім не усвідомлювала ролі армії в такий відповідальний період, тому й орієнтувалася на так званий «спільний революційний фронт з російською демократією», – зауважив я.

– Центральна Рада відверто поборювала самостійницькі течії і особливо серед військових. Лідер Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Володимир Винниченко, як ви, напевне, знаєте, що заявляв?

– «Не своїй армії нам, соціал-демократам, треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організовувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо. Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати – українського мілітаризму не було і не повинно бути й далі», – майже напам'ять виголосив я колишньому секретареві Державної слідчої комісії.

Отаман Болбочан, як завше, з кавказькою шаблею при боці, з наганом у кобурі та планшеткою, і, в першу чергу, з чіткою національно-державницькою орієнтацією, був, треба прямо сказати, іншої думки. Він часто повторював:

«В країні не буде порядку доти, доки всі громадські діячі не усвідомлять, що вони перше всього українці, а потім вже партійні діячі, потім вже хоч і готтентотської партії», – і розпочав формування окремої національної військової частини з вояків 5-го корпусу ще старорежимного зразка.

І почалося обговорення.

– Це, зрозуміло, не сприймалось як з боку військового командування, так і з боку солдатських рад.

– Авжеж. І після певних зволікань 4 листопада 1917 року Генеральне секретарство військових справ видало наказ про формування 1-го Українського республіканського пішого полку імени Богдана Хмельницького при 5-му армійському корпусі. Командиром полку, як досвідченого офіцера, було призначено Петра Болбочана в чині капітана. І капітан одразу у Волочиську приступив до українізації цілого корпусу.

– Полк на той час нараховував десь 5 000 чоловік. Керівництво партії самостійників-соціалістів, до якої все-таки найбільше схилився Болбочан, вирішило приймати до українського війська (а воно мало вплив на нього) лише тих старшин, що володіли рідною мовою.

– Задум ніби й хороший, але все-таки не треба забувати, що до листопада 1917 року всі військовики (в тому числі, зрозуміло, й українці) перебували на службі в російській армії.

– Та вже ж.

– По-іншому і не могло бути.

– Всі старшини – вихідці з імперських училищах, вищі офіцерські чини закінчували саме російську академію Генштабу. Статути написані російською мовою, та й команди виголошувалися по-російськи.

– Багатьом тим, хто проявив свою національну свідомість, було нелегко опанувати вже рідну мову і, тим паче, вводити її в службовий обіг.

– Урешті-решт саме з тієї причини перший український новосформований полк був недостатньо укомплектований командним складом.

Підкреслено україномовний капітан Петро Болбочан ро-

зумів помилку самостійників-соціалістів, одначе не заперечив партійцям, бо не був членом їхньої партії і завжди вважав: військо повинно стояти осторонь будь-яких партійних формувань.

І результату довелося чекати недовго – на початку січня 1918 року полк із наказу корпусного солдатського комітету вирішили розформувати. У відповідь Болбочан арештував увесь комітет. Проте недоброзичливці зорганізувалися і невзабарі все-таки 1-й Український республіканський піший полк імени Богдана Хмельницького був роззброєний, казарми підірвані та розбиті гарматами. Чимало тих болбочанівців, що стояли до кінця, загинуло під руїнами казарми. Це була чи не перша кров, пролита болбочанівцями за Україну, і перша програна хай невелика, але битва.

– Хто тому свідок?

Як колишній заступник командира полку, я, Іван Корж, можу стверджувати, що Отаман тяжко пережив цю поразку. Ми з Отаманом і тими недобитими старшинами, що залишилися, з великими труднощами ледь добралися до Київа⁴-града якраз напередодні окупації його більшовиками.

Я не раз чув цю чумацьку пісню, але так, як співали її по дорозі наші хлопці, жодного разу не чув. Особливо нищили мене слова:

*«Отамане, отамане, рідний батьку наш,
А вже ж наше товариство, як розгардіяш».*

Насправді це не торкалося нашого Батька-отамана, бо він був переконаний, що в цьому революційному «розгардіяші» ще знайдеться чимало навіть царських офіцерів, які усвідомлять себе українцями.

Їх треба лишень докупити зібрати!

І він вирішив звернутися до лідерів Центральної Ради :

– Прошу дозволити мені організувати офіцерський загін.

– З яких офіцерів? – блиснув на нього знайомий погляд крізь пенсне.

– З царських.

⁴ Автор іноді намагається звіритися з харківським правописом.

– А чому з царських?

– А які ще у нас є?

Колишній, по суті, однокурсник по юнкерському училищі, а нині начальник контррозвідки Чоботарьов не відповів.

– Де організувати? – згодом запитав.

– В Києві.

– А чому в Києві?

І Болбочана прямо запитали:

– Навіщо стягувати до столиці «офіцерів-реакціонерів»?

Промовчав. Проте, незважаючи на заборону, все-таки формує військовий курінь у кількості, як тоді казали, 500 штиків. Загін складався переважно з мешканців Києва – гімназистів, студентів, інтелігенції, свідомих українських офіцерів та дуже незначної кількості вільних козаків. Саме цей курінь пізніше брав участь у придушенні січневого заколоту большевиків у столиці, в арсеналі.

То вже була невелика перемога над большевиками, і Отаман не приховував своєї радості:

– Хай там як, а ми таки відшмагали москочитів! – кілька разів повторював. – Козача потилиця перед москалем не хилиться!

Мушу сказати: хоча Болбочана вважали як людину, котра зовсім не розбирається у політиці, в нього була якась відверта відраза до большевиків, точніше, до всього того, що брудною смердючою до неприємності патокою перло в Україну із Московії.

Згодом загін Болбочана був переформований у 2-й Запорізький піший підрозділ, приєднаний до Окремого Запорізького загону. Командував яким генерал-хорунжий Костянтин Присовський. Саме той Присовський, котрий свій талант, як полководець, виокремив ще у Першій світовій війні. Стислу, але разом із тим промовисту характеристику йому дав його найближчий побратим по зброї Варфоломій Євтимович. Відомий український військовий діяч писав, що генеральний хорунжий «належав до тих природжених вояків-митців, чи як їх на старому Запоріжжі називали «характерниками», які вміють підбивати насамперед серця підлеглих їм вояків

– уміють прив'язати їх до власної особи, а цим самим і до справи, якій самі служать». «Такий люблений підвладними командир-митець, – зазначав далі полковник Української Народної Республіки (УНР), – спроможен повести своїх вояків на найнебезпечніше воєнне підприємство, як то говорить, «в огонь і воду», для такого командира нема слова «не можу», саме з таких вояків-митців виробляються полководці великих форматів».

Саме оцей полководець «великого формату» одразу помітив військовий хист у свого підлеглого і намагався передати йому свій досвід, чим, певне, й скористався Петро Болбочан.

– Цього, добродію, вже можете мені і не казати, бо я не раз на Стоході зустрічався з генерал-хорунжим, – сказав, перед тим відкашлявшись у долоню, Кривицький і відразу поправив подушку під головою.

Мені хотілося ще сказати про те, що пройшовши професійний вишкіл та маючи такий бойовий досвід, генерал-хорунжий Присовський, як і його нижчий за рангом підлеглий відстоювали ідею створення регулярних українських збройних сил і вважали, що так звана «революційно-демократична реформа» в армії лише шкодить її бойовій спроможності. Вони не сприймали призначення військових командирів за політичними уподобаннями, а сприймали за ступенем їхньої професійної підготовки. І тут нічого дивного: Болбочан, який протягом існування Окремого Запорізького загону був помічником генерал-хорунжого доклав чимало зусиль і хисту для перетворення напіввійськового з'єднання, яке складалася з уламків окремих добровольчих ватаг, як годиться, у мобільну боєздатну частину із зразковою дисципліною.

– 2-ий Запорізький курінь, яким командував Болбочан, був найкращою військовою частиною. До складу куреня, чисельність якого сягала 400 бійців, крім вояків колишнього 1-го Українського республіканського пішого полку імени Богдана Хмельницького, входили бійці 1-ї Юнацької школи та Офіцерський добровольчий загін, – наголосив я.

Хворий, мабуть, добре знав про те, що Генеральне секре-

тарство військових справ Української Народної Республіки під кінець грудня 1917 року прийняло «Зміни Військових уставів української армії на началах демократії», себто, статут, яким було скасовано військові ранги колишньої царської армії і запроваджено відзнаки військових посад відповідно до виконуваної функції.

– Як командир 2-го Запорізького куреня Петро Болбочан обіймав військову посаду підполковника, а після призначення командиром 2-го Запорізького полку в березні 1918 р. – полковника Армії УНР, – буцімто хвалився військовою обізнаністю я.

Однак незважаючи на скасування військових рангів, Болбочан увів відзнаки для старшин і козаків, а згодом умовив свого зверхника, полководця «великого формату», генерал-хорунжого Присовського поширити цю практику для цілого Окремого Запорізького загону.

Без сумніву, це не могло подобатися керівництву Української Народної Республіки. Тому, піднімаючись зі стільця, я сказав хворому:

– Пане Ярославе, насамкінець я вам бажаю швидкого одужання.

– Нічого не вийде, пане Корж. Він не дасть мені одужати, – несподівано заперечив Кривицький, але я вже поспішав і подав на прощання йому руку.

Не без того, що oprіч моїх, про ті непрості часи залишилися спогади й інших. Як на думку пані Марії Болбочан, дружини полковника, цікаві мемуари написав козак 2-го Запорізького полку Борис⁵. Зокрема, він так змалював портрет її чоловіка, а свого командира: «...мав, певно, в своїх жилах домішок молдавської крові, бо зовні скидався більше на молдаванина чи навіть француза, ніж на українця...»; «він був завжди у френчі та кашкеті англійського зразка»; «переді мною все ще стояв цей стрункий полковник з французькою борідкою, що, приклавши долоню до дашка кашкета, пропускає перед собою курінь за куренем, сотню за сотнею

⁵ Маються на увазі спогади Б.Антоненка-Давидовича.

2-го Запорізького полку під час військового огляду...»

І я, як зараз бачу це незабутнє видовище зі своїм незабутнім командиром. Окрім того, той козак Борис у мемуарах висловлює таку думку: «Будучи прибічником європейського вигляду української армії, Болбочан не перечив, коли його козаки й старшини під впливом національно-романтичних настроїв носили шапки з кольоровими шликами, а на поголеній голові лишали Запорізького оселедця».

То правда, я і сам не розлучався з коричневим шликом і таким оселедцем. Одначе про шлики й оселедці на деякий час довелося забути – на Київ з усіх сторін сунула орда, набагато страшніша від тієї, що об'явилися тут 700 років тому разом із дітьми синів Чингізхана: Бату, Орда, Байдар, Бурі, Кадан, Бучек, Гуюк, Мунке... Тепер їх нащадки послали у похід не менше завойовників, зате набагато жорстокіших.

Військове і політичне керівництво Центральної Ради в засадничих питаннях по створенню української армії не погоджувалося з Присовським і Болбочаном. Це яскраво виявилось під час відступу з Києва, на нараді у селі Гнатівка в ніч з 8 на 9 лютого 1918 року. Але, перше, ніж розпочати цю нараду, до Гнатівки ще треба було добратися. І то не як-небудь, а відбиваючись од ординської наволочі. А вона перла з усіх сторін.

Щойно Київ був узятий нею, як у місті почалися грабунки, розстріли, місто одразу стало кацапськомовне, бо хто зголосився по-українському чи вийшов на вулицю у вишиванці чи мазепинці – того розстрілювали на місці, грабували все: приватні будинки, музеї, церкви. Містом то тут то там сновигали навантажені фури, автівки. Щось кудись везли, одначе ніхто не знав куди. Цікавих теж відстрілювали, як бездомних котів. Здавалося, у повітрі так і лунало знамените лєнінсько-ульянівське: «Надо расширить применение расстрелов! Без этого построить социализм невозможно!»

До церков була особлива увага – заховавшись од морозного вітру, тут можна було перед іконостасом навстоячки попісяти, а за царськими вратами розстібнути паска і нав-

почіпки присісти. Як тут не згадати вождя «світової революції»: «...всякая религиозная идея, всякая идея о всяком боженъке, всякое кокетничанье даже с боженъкой есть невыразимейшая мерзость...»

Але червоний командарм Антонов-Овсієнко не забарився, відав наказ: «Вперьод на хохлацкую контру!».

Треба сказати, що та «контра» не дуже упиралося, у безладді почала відступати з Києва на південний захід. Командування наспіх зібралося і довірило Болбочану прикривати відступ українського ще не сформованого, але вже розчленованого і розпорошеного війська.

Хтось із старшин одразу відзначив:

– А кому ж? Все інше тріщить і розсипається, мов у Гриця Чумака старі зношені черевики.

– Добре, що хоч Болбочан у нас є, – сказав ще хтось.

І Болбочан, одразу пропустив наперед сани Головного отамана. У санях Головний був сам і тільки по сірій, з боків сплюснутій каракулевій високій папасі можна було здогадатися, що то Симон Петлюра.

За цими саньми, майже упритул прошмигнули другі сани. Вочевидь, із охороною. Потім посунула, розкидаючи ногами сніг, піхота, за нею – відкопитила, забрьохана по череву, кіннота, за кіннотою – різні гармати, вози, одне слово, все те, що ще гоже було пересуватися.

Як проїхало все це, Болбочан зі своїм куреном стіною став перед ордою.

Відразу дав їм по зубах із кількох кулеметів і зупинив авангардні частини.

Большевики не чекали такого. Подалися назад.

І все ж перестрілка тривала до темна.

А як стало темно – курінь запорожців-болбочанівців знявся з місця і праворуч од Чумацького шляху подався на захід.

Отаман розумів, що довго йому тут утриматися не вдасться. Треба поспішати до річки Ірпені, а там, як казав дід Пантелеймон: «Будеш видів».

Мороз щипав за щоки, за носи, за вуха, але такі речі для

запорожців звичні. Той лютневий, проціджений через щидлок, мороз утрамбував уже сніг, по якому вояки йшли майже зверху, зрідка провалюючись, і то не глибоко.

Перед Болбочаном п'яти-семи кроків біг пес і все озирався, наче запрошував його вперед і вперед.

– Так, так, Кайзере, туди ми і прямуємо, – сказав Отаман. Нарешті хтось гукнув:

– Увага, лід!

І хоч стояла, як у прозорому хрумкотливому кришталевому келиху, зоряна ніч – довкіл все-таки не зовсім чітко проглядався.

Пес зупинився і почав обнюхувати вочевидь те, на що носом натикався.

Болбочан теж відчув, що раптово, ледь посковзнувшись, ступив на лід. Десь там, під снігом.

– Значить, Ірпінь, – сказав Микола Письменний.

Хтось скомандував:

– На лід не всі відразу, бо провалимося!

Запорожці переходили річку один за одним, на відстані 5-7 кроків.

За Ірпеню Болбочана зустрів уже вістовий:

– Передав Головний, що у Гнатівці відбудеться нарада.

Якраз на часі. Болбочан її чекав, бо мав що сказати.

Та й послухати інших не проти був.

На нараду зібралися командири та отамани, котрі, зрозуміло, залишилися живими після всього того, що на два боки, не повтори Господи, мололи найжорстокіші жорна війни. Треба було обговорити питання об'єднання військових частин для продовження спільних воєнних дій.

Тому Болбочан після плутаного, якогось переляканого виступу Головного отамана заявив як з копита:

– Вимагаю, аби гайдамаки Коша Слобідської України увійшли до Окремого Запорізького загону та діяли спільно під єдиним командуванням генерал-хорунжого Костянтина Адамовича Присовського!

Не приховаєш, така лобова постановка питання спантеличила Симона Петлюру. Але Головний (я добре пам'ятаю) відразу оговтався і заявив:

– Чи не Наполеон в українській армії об'явився?

Але Болбочан, як не почув цього питання.

– Ви, Отамане, зі своїх персональних дрібних мотивів стали на перешкоді тому об'єднанню, що могло врятувати залишки української збройної сили від знищення.

Це звинувачення вже прозвучало – як грім посеред зими!

– Отамане, не забувайте про субординацію! – застеріг Петлюра.

– Зараз треба думати про націю, а не про субординацію, – спокійно відповів Болбочан.

Зав'язалася суперечка, аргументи якої взаємно знищували одні одних. Тональність переходила в окремі вигуки, а то й погрози, до яких уже мало хто прислухався.

А за селом усе голосніше й голосніше озивалися гармати, поки на штабному подвір'ї не вибухнув снаряд.

...Переконалий, що саме від тієї Гнатівської наради Головний отаман затаїв злість до запорожців і в першу чергу до їх очільника Болбочана.

Хочу сказати, що запорожці разом з урядом Української Народної Республіки, Центральною Радою, прикриваючи їх відступ з Києва, передислокувалися аж до Бердичева.

Виходить, Болбочан своєю широкою і надійною спиною заступав од литих свинцем гарячих куль і гострих осколків снарядів тих, хто щойно встромлював йому ножа в спину.

Можливо, саме за це в Житомирі його несподівано призначили губерніяльним військовим комендантом Волині. І хоч хтось⁶ зазначав, що «це був перший комендант від початку революції, котрий замість мітингів, почав творити лад і порядок», я вважаю, що Отамана не випадково відтіснили від фронту. Йому почали заздрити і заважати, а то й відверто шкодити.

Вірні Болбочану старшини відразу звернулися до уряду з проханням повернути полководця до куреня – уряд не дозволив. І Отаман змушений був залишатися в Житомирі та ви-

⁶ Верига Василь, дослідник українських змагань 1914–1923рр.

конувати обов'язки військового коменданта, яких вистачало на три таких посади. Коменданта, як захотіти, дуже просто в будь-чому і будь-коли звинуватити. Наприклад: не випекли хліба, з прилавків зникло м'ясо, почалися перебої з електрою, прорвало каналізацію – все це в полі зору коменданта.

І тільки після того, як болбочанівський курінь заporожців зазнав страшних втрат, а новопризначений командир наживав п'ятами в невідомому напрямку – Отаман повернувся до своїх, перевірених у боях, побратимів. Яких, по суті, й залишилася жменька.

Це було вже після укладення Берестейського миру. Тоді в Україну прийшли на запрошення Центральної Ради німецькі та австро-угорські військові з'єднання. Ми разом із Січовими Стрільцями та Гайдамацьким кошем Слобідської України вже знову визволяли Київ од большевицької орди. 2-ий Запорізький піший курінь під командуванням Болбочана був одним із тих українських військових підрозділів, які, все ще випереджаючи німецькі та австрійські війська, 2 березня увійшли до столяного града.

Увійшли і жахнулися.

Либідь текла не водою, а синьо-жовтою українською кров'ю, а місцева влада влаштувала шабаш, вшановуючи символ пролетарської революції – червоний прапор.

– Не туди твоя хата! Так під ними ходять наші вороги!

Природно, обурилися, одначе у відповідь од своїх чиновників-державотворців почули:

– У жодному разі в Україні сваволі «військових реакціонерів не допустити!»

– Ніякого насильства!

– Боронь, Боже!

– Це – почерк Винниченка, – сказав наш Отаман.

– І не лишень його, – додав хтось.

А хтось навіть повідомив:

– Так він давно чкурнув до Бердянська.

– Все одно почерк його, – сказав Отаман.

– Не буде Україна під московським чоботом!

– Не буде!

– Не буде!

– Не буде! – і запорожці, піднятими догори рушницями, вимагали негайно зняти червоні прапори з урядових будівель!

Це викликало страшенне обурення серед лівих у Центральній Раді. Вони аж на вулицю висипали. Пригадую, я не стримався й услід за якимсь козаком із голубим шликом поліз до червоного полотнища на будинку Міської думи, ми з Барилом (так чомусь звали того осавула) зламали держак і жбурнули під голосні вигуки своїх товаришів кроваву ганчірку вниз!

Після того, як ми зірвали оту «ганчірку» і з Міністерства військових справ Української Народної Республіки, урядовці відомства зажадали від Болбочана негайно покарати всіх за «нечувану зневагу до емблеми революції». Отаман, як звикле, зсунув брови і демонстративно підкрутив правого вуса, поклавши долоню на рукоять шаблі:

– Не на того скалоочите, панове, – і відмовився виконати вимогу зверхників, заявивши, що повністю солідарний зі своїми козаками. – Насамперед треба поважати національну символіку! А хто не згоден – станьте он під тим муром! – і показав наганом, де саме.

Козаки одностайно і голосно знову викинули догори рушниці:

– Смерть комунії!

– Смерть!

– Смерть!

Цим непослухом болбочанівці відкрито продемонстрували зневагу до заангажованих на большевицьку Москву керівників із партійними квитками.

– Усіляких комісарів і солдатських комітетів ми не визнаємо! – сказав Отаман якомусь гінцеві зі штабу армії.

Саме за таку безкомпромісну позицію вояки й любили свого командира. Здається, дослівно пам'ятаю слова сотника Манкевича: «Йому вірили всі надзвичайно, бо знали, що він сам є зразком чесноти і порядку».

Я і сам підтвердив би, що Отаман: «В життю був дуже скромний, без тіні манії величності... Запорожці щиро лю-

били його, були віддані йому й готові виконати кожне його бажання...»

І ще одне, що варто наголосити:

«Він ніколи не підвищував голосу, нікого не розносив і не робив нікому нагани, як це робить більшість строевих начальників. Вистачало одного погляду Болбочана, щоб людина розуміла, чого він бажає і чи задоволений він чи ні».

Після деяких реформ, проведених в армії, у складі Запорізької дивізії (нею командував уже генерал-хорунжий, осетин за походженням Зураб Натієв) був сформований Запорізький полк під командуванням полковника Петра Болбочана. Той полк міг викинути наперед приблизно 2 600 багнетів, підняти на стременах 80 шабель і періщити ворога з 10 кулеметів. Як свідчив той же сотник Манкевич, дивізія на 80 % складалася з офіцерів колишньої царської армії. Запорожці у березні звільнили від московських ординців багато населених пунктів Полтавщини. Так і чути було:

- На Гребінку!
- На Лубни!
- На Ромодан!
- На Полтаву!

Болбочан тим ніби нагадував знамените:

- Любов к отчизни де героїть, там вража сила не устоїть...⁷

У цих кровопролитних боях українські військові формування, на ходу поповнюючись, йшли в авангарді німецьких військ і дивували їх своєю хоробрістю, військовою вигадкою; а тим формуванням, як пам'ятаємо, протистояли не лише червоні з'єднання, а й добре озброєні та досконало вимуштрувані чесько-словацькі загони та матроські большевицькі ватаги, котрі особливо виділялися нечуваною жорстокістю в Україні. Усі ще добре пам'ятали, як в одному селі на Слобожанщині матроси повиганяли жінок і дівчат на вигін, усіх перегвалтували й опісля повідрізали

⁷ Слова І. Котляревського.

багнетами усім груди, аби дітей не годували, і язика, щоб про те мовчали.

Болбочан, як дізнався – аж на стременах підвівся. Таким лютим (щелепи то піднімалися, то опускалися) я його до того і після того ніколи не бачив.

– Це що, нову Казань кацапи вчинили⁸? Знайти і покарати!

І наздогнали.

І покарали!

І так, як запорожці самі захотіли.

Болбочан уже не втручався. Тільки кивнув убік свого ад'ютанта Миколи Письменного:

– Це ж – твої.

– Це – не мої, пане Отамане. Мої – чорноморці, а це – балтійці. Це – москалі.

– То й поступіть з ними так, як вважаєте за потрібне.

Не довго думали. Спочатку всім наказали скласти зброю, порозстібати паски і спустити штани до колін, а потім п'яні матроси приступили до особливої процедури – один одному повідрізували те, чим мужчини за будь-яких обставин відрізняються від жінок.

А вже після того всім дозволили розійтися.

– Куди?

– До своїх подруг, – сказав сотник Цап.

– Как ето жестоко!

Безумовно. Проти таких вояків у смугастих натільниках Отаман особисто сам вів своїх запорожців в атаку і, як звичке, перемагав.

У ті дні шпальти газет рясніли повідомленнями про «сильний отряд запорожских войск под командой старорегимного царского генерала». Цим генералом був, звісно, отаман Петро Болбочан.

Якось до нашого табору прибився обірваний і втомлений вояк.

– Ти хто такий будеш?

⁸ Відомо, що в такий спосіб московське військо покарало оборонців Казані, за що було прозване кацапами (по-тюрськи різниками).

- Козак Муха без кожуха, – відповів.
– Те, що без кожуха, то й самі бачимо. А що скажеш? – запитали його козаки.
– В те, що скажу, не повірите.
– Та й чому?
– Бо я прийшов убити вашого Отамана.
Козаки переглянулися.
– Та й за віщо?
– За п'ятдесят тисяч рублів.
Не роздумуючи, взяли його під руки – і до Отамана.
А він і Отаману – те саме:
– П'ятдесят тисяч – за живого чи мертвого.
– А ти хоч маєш чим убити? – питає Болбочан.
– А я і не збирався вбивати. Я просто хотів перейти від большевиків до вас і попередити вас ...

Щоб зліквідувати хороброго Отамана, до Запорізької дивізії большевики заслали агента за агентом, були замахи, білогвардійські офіцери теж стріляли в нього. Це ще тоді засвідчувало, що у ставленні до українців – у них різниці нема. «Колі хохол – надо ліквідувать!» – і все.

Одначе Болбочана Господь беріг для України.

6 квітня 1918 року ми вступили до Харкова. Болбочан за погодженням із генерал-хорунжим Натієвим призначив тимчасовим губернським військовим комендантом полковника Олександра Шаповала – командира 4-го Запорізького полку.

А вже 9 квітня 1918 року Запорізька дивізія за наказом військового міністерства була розгорнута у Запорізький корпус, бо при звільненні Полтавщини від большевицької окупації чисельність війська помітно зростає.

– І особливо за рахунок української інтелігенції та молоді, – відзначив Шаповал.

Трапилися деякі зміни: командиром 1-ї Запорізької дивізії призначили полковника Болбочана, начальником штабу – підполковника Гайденрайха. Приймаючи нову посаду, залізний Отаман (а його і так ще називали) просив військово-відомство залишити його командиром улюбленого 2-го

Запорізького пішого полку. Хоча сумісництво таких посад суперечило військовому статуту, генерал-хорунжий Натієв на це не звернув уваги.

На той час Запорізький корпус став одним з найбільш боєздатних українських військових з'єднань, а його найкращим підрозділом – 2-й Запорізький піший полк на чолі з полковником Болбочаном.

Не помилюся, коли скажу, що цей полк був найбільшим у корпусі за чисельністю, бо нараховував близько 4 000 вояків, 70-80 % яких складали колишні офіцери та представники інтелігенції, мав 16 піших сотень, кінну сотню, команду піших розвідників, команду наколесників, саперну сотню, сотню зв'язку з чотою кінних ординарців, дві кулеметні сотні, одну бомбометальну сотню та ще одну запасну.

Несподівано ми одержали нові мундири захисного кольору англійського зразка. Кашкети були прикрашені кокардою з національною символікою. Старшинські відзнаки розміщалися на комірі, посада ідентифікувалася вузлами на лівому рукаві, у старшин – золотим позументом, у козаків – синім сукном.

Ніколи не забуду військовий парад у Харкові, в якому наш 2-й Запорізький піший полк разом із німецькими військовими формуваннями брав участь. Попереду – українські й німецькі військові старшини. А з натовпу догори летять головні убори, якісь листівки, зрідка квіти, харків'яни гукають:

– Слава!

– Слава!

На честь параду лунають постріли і в той же час у штаб запорожців приходить таємний усний наказ військового міністра Олександра Жуковського генерал-хорунжому Зурабу Натієву: виділити із новосформованого корпусу окремих загін, забезпечити його зброєю на правах дивізії і призначити до нього командиром полковника Болбочана!

Це було 10 квітня 1918 року.

Перед полковником поставлено секретне, в усній формі стратегічне завдання – заволодіти Кримом!

Інший відділ Запорізького корпусу під командуванням

генерал-хорунжого Натієва вирушив у напрямку Лозова – Слов'янськ для звільнення Донецького басейну від большевицьких окупантів.

Як сотник, могу стверджувати, що в поході з Київа до Харкова керував військом під час бойових дій безпосередньо полковник. У той же час генерал займався організацією нових військових підрозділів. Вочевидь, Натієв зумів оцінити свого підлеглого і поставив командувачем саме 1-ою дивізією Запорізького корпусу Болбочана, не побоявшись довірити йому і його дивізії виконати окреме найважливіше і найризикованіше завдання – звільнити важливий у стратегічному плані півострів од большевиків, хоча таке «призначення, без сумніву, давало підлеглому можливість піднятися ще вище в очах київського уряду і української спільноти». Але тим самолюбство Натієва не було зачеплене.

Організація із захопленням Криму ускладнювалася тим, що провести його треба було так, аби німці не догадалися навіть про наміри запорожців.

Ми спочатку мали намір на кораблях річкового флоту спуститися по Дніпру і висипатися десантом на півострів. Одначе річкового флоту, по суті, не виявилось. Точніше, його ресурс був мізерний. І не трудно здогадатися, хто і з якою метою це зробив. До того ж Болбочан добре пам'ятав: щойно позавчора він зустрічався з німецьким генералом фон Кошем, який командував 15-ою ландверською дивізією. Генерал прямо попередив українського Отамана:

– Хочу при підтримці флоту захопити Крим.

Привабливим видавався варіант прориву через Перекоп, одначе без флоту він був утопією.

Болбочан вирішив (та й завдання таке мав) випередити німців, але він за рангом був нижчий від німецького командувача і тому у своїх вчинках вимушений був оглядатися. Проте від німецької допомоги військовою силою і технікою (бронепоезди), що мали прибути з Мелітопіля, навідріз відмовився, аби не зв'язувати себе додатковими зобов'язаннями з союзниками.

Зрозуміло, німецьке командування досить підозріло поставилося до цієї відмови, адже на Перекопі, куди все-таки

планувався наступ, большевики (не було сумніву) заздалегідь добряче підготувалися. Там зараз без важкої артилерії нічого не вдієш, а вона була на відстані. Тому генерал фон Кош сприйняв наступ запорожців, як зухвалу витівку і пропустив їх уперед. Того тільки й чекав Болбочан. Не побоявся, що відриватися далеко від німців досить ризиковано, і пришвидшив хід.

– Куди ми так поспішаємо? – запитав командир полку імени Костя Гордієнка Всеволод Петрів.

– До Перекопу, полковнику! – відповів Болбочан.

– Але ж там найбільш укріплена оборона.

– Тому вони й надіються, що туди тільки божевільний посунеться, – почув я голос Болбочана.

– Пане Отамане, якщо я себе ще міг би назвати божевільним, то тільки не вас.

Я стояв майже поруч і тому бачив, як Болбочан, зсунувши брови, довго підкручував догори свого правого вуса. Це означало, що він ще думає.

А потім рвійно зірвав кашкет, засунув його під пахву, стулив долоні і задер догори очі. Це вже означало, що він молиться.

Не скажу, що це тривало довго.

– Спочатку треба зайняти Мелітопіль, – нарешті сказав, пригладив долонею густе рудувате волосся, насадив англійський кашкет на маківку голови і не пояснив чому. Ми й не допитувалися, бо знали, що це даремно – Отаман не скаже.

Однаке перед тим, як узяти Мелітопіль, виявилось, що треба зачистити Павлоград і Олександрівськ.

– А це теж горішки не кожному по зубах, – застеріг полковник Петрів.

– І все-таки ми їх розкусимо! – був переконаний наш командувач.

А згодом він запитав у Петріва:

– Хто цей у високій смушковій шапці, старовинному Запорізькому жупані та ще й шароварах, що говорив про укріплену оборону?

– То – мій сотник Юхим Божко.

– Юхим Божко?

– Цікавий чоловік.

– Чим?

– Він вірить, що для кращої організації українського війська неодмінно потрібні справжні козацькі атрибути.

– Себто.

– Нашому дядькові, – каже він, – треба вистригти оселедця, дати шлика й шаровари, підперезати червоним поясом, щоб почував себе лицарем-оборонцем рідної землі. Треба показати йому булаву і знамено, а тоді вже можна воювати за рідну землю.

– А чию ж булаву він показує своїм козакам?

– Якусь там має. Каже, що то йому хтось там подарував.

– Колись, пригадую, в газеті з'явилося оголошення такого змісту... – і Болбочан на хвилину задумався. А потім нараз ніби згадав: – «Формується Запорозьська Січ на історичних підвалинах, козаки приймаються тільки свідомі українці, котрі бажають і мріють о самостійності...

– ... української республіки і віддадуть усе своє життя на захист рідного краю і обездоленого і закутого в кайдани народу. Козаки повинні бути твердого розумного поведження. Полковник Божко». Чи не так?

– Так він полковник?

– Сьогодні хто як себе назве, тим і є.

– А ви, як його назвали?

– У мене він керує сотнею.

– Образився?

– Ні.

– А як воює?

– Як справжній запорожець.

Болбочан щось подумав-подумав і несподівано запитав:

– То, може, ми його в розвідку на півострів пошлемо?

– Охоче піде, – сказав полковник Петрів.

– Але ж це означає, що пошлемо на явну смерть.

– Юхим може і від смерти крейдяним колом одгородитися.

– Характерник?

– Мабуть.

– То добре. Матимемо на увазі.

Несподівано ми дізналися, що в Мелітополі йдуть бої. Большевики чубляться з німцями. Зважитися на штурм міста було б безумством. А тут ще й «дроздовці», що пробивалися на Дін, підійшли. Отаман задумався.

– Цей добровольчий загін має добрий вишкіл, – зауважив, здається, Микола Письменний, ад'ютант Болбочана.

І тут трапилося таке: большевики з трьома арміями не ризикнули воювати і відійшли од міста. Мелітопіль ми то зайняли, одначе німці вимушені були наших козаків одразу одгородити від москалів-офіцерів, бо між нами і ними почався «перепляс», який переріс в окремі постріли.

Українські козаки хотіли доказати російським добровольцям, на чюю землю ті заблукали.

– Геть звідси, кацапюри! – вигукували.

– Это ви уберітєсь вон!

– Геть звідси!

– В нас тут паланка Домаха була ще тоді, коли ви з мещерських боліт не могли вилізити!

– Какая Домаха? Какая Домаха!

– Маріупіль!⁹

– Не понімаю!

– А що ти, москалю, крім своїх лаптей і водкі понімаєш?!

Як так – то не розуміють нашого «язика», а тут зачепило москалів!

Ох і зачепило!

І посунули вони стіною на козаків, а козаки вперлися ногами у свою землю і викинули наперед багнети.

І стояли так доти, доки німці не стали межі ними.

У розпорядженні Болбочана були такі військові підрозділи: 2-й Запорізький полк, 1-й кінний полк імені Костя Гордієнка, інженерний курінь, кінно-гірська гарматна дивізія, три польові батареї та одна гаубична, автопанцирна дивізія і два бронепотяги. 1-й і 3-й Запорізькі полки, 3-й Гайдамацький полк, котрий щойно спеціально прибув із Києва.

Треба не забувати, що у Мелітополі до українців потрапи-

⁹ Маріупіль – колишня козацька фортеця Домаха.

ли склади продовольства і зброї, самоходи, літаки та моторові катери. Болбочан розумів, що потрібно нарощувати темп і тому, вириваючись уперед, українське військо весь час і всюди тисло на ворога, заставляючи його панічно відступати. Можна було захоплюватись, як кавалерія і піхота на автомобілях робили безперервні раптові наскоки, деморалізуючи і знищуючи большевицько-ординські угруповання.

Вже 21 квітня 1918 року запорожці зайняли Новоолексівку. То – остання станція перед сиваським мостом.

До переправ – рукою подати. Властиво, це було те, до чого так поспішав Болбочан. Але він не міг відкрити перед німцями справжню мету свого поспішного рейду на південь України, а німці запідозрили українське командування в якійсь прихованій грі.

І все-таки після довгих вагань командир німецьких частин генерал фон Кош згодився на такий варіант: німці атакують через Перекоп (себто зі сходу), українці відповідно із заходу (лише невеличкою групою для відволікаючого маневру) штурмують Сиваш, аби не дати можливості большевикам маневрувати в потрібному напрямку.

– На Сиваші у москалів більш потужні та організовані укріплення, ніж в інших місцях, – каже полковник Петрів.

– Ви переконані? – питає Болбочан.

– Здогадуюся.

– Здогадуватися – це одне, а бути переконаним – це інше.

– Большевики добре укріпилися. Лобовою атакою їх не візьмеш.

– А ми в лоб і не підемо.

І Болбочан вирішив перехитрити ворога.

То ж українські кіннотники розсипалися по степу і ловили всіх, хто добирається до півострова. В такий спосіб вороже командування, не отримавши ззовні жодних повідомлень, було переконане, що їхні війська ще воюють під Мелітополем. А з Мелітополя в той же час, захопивши радіостанцію, українське командування передавало большевикам уже те, що вважали за потрібне. Розвідники обстежили всі підступи до Перекопського та Чонгарського перешийків, визначили ризиковану, але найкоротшу ділянку прори-

ву через Сальківський міст по гнилому озеру Сивашу.

Розвідники, які щойно вернулися з «командіровки», сповістили:

– Упродовж усього берега зроблена лінія окопів з бетонними гніздами для кулеметів, всі окопи оббиті дошками. Укріплення на Перекопі оснащені далекобійною та важкою артилерією, що спеціально була знята з фортів Севастопіля.

А сотник Зелинський, що ходив разом із Миколою Письменним та Юхимом Божком, був переконаний:

– Облога таких укріплень може тривати не місяць і не два і призвести до величезних людських втрат...

Це і так усім було зрозуміло.

Болбочан ще перед тим бачив, що катерів явно замало, аби десантуватися на півострів. Отже, треба негайно міняти тактику.

– За всіляку ціну треба кинути в наступ бронетехніку і кінноту!

Але для того мусово було не дозволити ворогові підірвати Сальківський міст. Під прикриттям кінних гайдамаків Болбочан перекинув до мосту піхоту та артилерію.

І як тільки розпочалася в потемках операція – українці, як прибіг на берег, ринулися в наступ на перешийок. Без крику, без стуку, без грюку, як у чужий баштан за кавунами. До того ж у темноті ніхто не помітив яким числом.

Сотник Борис Монкевич у своїх спогадах згодом напише: «При таких сприяючих умовах як непоінформованість большевиків та їх неухважність у справі оборони переправ, Болбочан відкинув попередній план форсування Сиваша моторовими катерами і рішив раптовим наскоком захопити безпосередньо залізничну переправу. Таким чином, уночі 22 квітня 1918 року перша сотня 2-го Запорізького полку під командою сотника Зелинського на мотодрезинах швидко переїхала замінований міст та дезактивувала вибухівку. За вояками посунули два бронепотяги. Большевики, не сподіваючись такого непередбачуваного наскоку, не встигли приступити до оборони переправи – бронепотяги доїхали до лінії ворожих шанців та гарматним і скоро-

стрільним вогнем посіяли поміж «червоних» паніку. Сотник Зелинський зі своєю сотнею кинувся до шанців та остаточно змусив большевиків залишити позиції. Цілий 2-ий полк, що на той час уже перейшов міст, зайняв ворожі укріплення». «Це стало можливим, – згадує сотник, – лише завдяки вмінню Болбочана передбачати дійсний стан речей у ворожому таборі, відгадувати його (ворога) психологію і моральний стан, а також дякуючи хитрощам Болбочана, оскільки Перекоп звичайним приступом... здобути було б неможливо».

Глибока, багато ешелонована і тому майже непереможна оборона Криму була зламана внаслідок спецоперації української військової розвідки. Стрімким ударом наші полки долають Чонгарський перешийок і виходять на широкий оперативний простір.

– Це був сміливий, але вельми ризикований маневр, і його вдалося здійснити успішно і практично без втрат, – скаже потім сотник Степан Цап.

– Бо ворог у темноті сприйняв наші частини за ті, що забарилися з відступом під Мелітопілем і Бердянськом, – мовив сотник Зелинський.

– Ось воно що! – аж вигукнув Микола Письменний.

– А ти думав!

– Та що мені думати, Борисе. Я ж тут служив.

– Де «тут»? – запитав Монкевич.

– На флоті у Севастополі.

– Тут, казали, понад сімдесят відсотків матросів були українцями.

– І серед офіцерів теж багато було.

– Мій дід Яким служив на броненосці «Князь Потемкинъ», то казав, що й там було найбільше українців, – сказав Божко.

Наступ українців був настільки потужним, що ворог не зміг організувати бодай би хоч якусь оборону.

Отож, не варто особливо дивуватися – штаб большевиків через свій зв'язок отримував суперечливу інформацію, до якої часто була причетна українська агентура в Криму.

Большевики у безладі почали відступати до Симферопіля.

Запорожці захопили без єдиного пострілу Джанкой – важливий залізничний вузол. Болбочан відразу розділив своє воїнство на дві частини. Одна складалася з кінних гайдамаків, друга – з гарматно-кінного дивізіону під орудою відомого полковника Олекси Алмазова, що вирушила на Севастопіль разом із захопленими у ворога панцерниками та артилерією. Завданням українського полку було захопити Симферопіль і відрізати шлях до відступу большевиків убік Перекопу.

Під час походу Запорізька дивізія вже встигла поповнитися сотнями добровольців із Таврії, а також окремими татарськими загонами. Командувач Кримською групою військ мав намір створити з них окрему регулярну боєздатну частину, проте згідно з попередніми домовленостями українського уряду з німецьким командуванням був змушений розпустити ці волонтерські з'єднання.

24 квітня кавалеристи підняли синьо-жовтий штандарт над звільненим Бахчисараєм. Серед них були сотники Божко, Зелинський та Письменний-морячок, як хтось уже встиг назвати Болбочанового ад'ютанта Миколу. А як же без них?

Здається, всім уже було зрозуміло: ще крок-два – і Україна здобуде те, про що, мабуть, тільки мріяла. Та й підстави для того були: 29 квітня частина кораблів Чорноморського флоту підняла українські прапори. Природно, що далеко не всі царські офіцери були в захваті від того, але вони все ж мусили визнати: «В українцях ми бачили перш за все силу, здатну опиратися большевикам»¹⁰. Про це їх переконували сотник Монкевич і сотник полку імени Костя Гордієнка, колишній отаман «Запорізької Січі» Юхим Божко. А потім ще й сотник Цап (де не візьмись) зі своїм куцим ораторським хистом долучився.

Захоплення Криму в такий короткий термін було настільки несподіваним для німців, що їх генерал фон

¹⁰ Раєвський Ніколай, офіцер Добровольчої армії.

Кош чесно признався:

– Гер Болбочан, ми думали, що большевики вас розіб'ють.

– Es is sehr angenehm das von Verbündeten zu hören¹¹, – блз акценту по-німецьки відповів йому український Отаман.

І лишень після того, як ми почали просуватися вже по шосе і по залізниці убік Симферопіля та Теодосії, німці обережно, озираючись на всі боки, увійшли в Крим.

Треба відразу сказати, аби успішно маневрувати на кримському просторі, Болбочан ефективно використовував кінноту і броневтомобілі, відрізаючи і шматуючи большевицькі загони, і вже 24 квітня українські частини увійшли в Симферопіль, захопивши ворожий штаб оборони разом із документами і казною.

Нас вітали містяни з розгорнутими українськими штаб-дартами, з оплесками та схвальними вигуками.

У той же час завдяки несподіваному захопленню Симферопіля був відрізаний зв'язок із Севастопілем. Тому іде декілька годин у штаб ворожої оборони поспіль просочувалася інформація про стан справ в армії, про переміщення большевицьких військ і становище на флоті. Природно, ним же вже користалося зовсім інше командування.

Із окупованого большевиками Севастопіля навіть вислали комісара, котрий мав би організувати оборону Симферопіля, проте посланцеві довелося відповідати на інші питання.

– Як ти сюди встряв? – запитав його хтось із наших. Здається, козак Мухабезкожуха.

– То єсть, куда?

– У Крим.

– Штоби освободить ево.

– От кого?

– От татар і хохлов.

– А що, вам ще мало землі? – поцікавився Письменний морячок.

– Ну, как сказать...

– Ви хоч наведіть порядок там, де вже ваше.

¹¹ Приемно це чути від союзників.

– Но Крим ведь ісконно русская земля. Здесь ведь наш князь святой Владімір крестілся, – відповів москаль.

– Виходить, що й Володимир ваш князь?

– Ну, а чей же?

– А наш хто? – спитав сотник Божко.

– І ви – наші, – сказав офіцер.

Далі говорити не було про що, ображений Божко витягнув бравнінга і всадив кулю в лоб мерзотнику.

Напевне, перший раз стріляв у злочинця з такої відстані.

Аувечері якийсь козак із сивим-сивим оселедцем і одвислими майже по пояс вусами бренькав на бандурі та натискав на свої охриплі голосові зв'язки:

Де Крим за горами, де сонечко сяє,

Там десь моя милая голубка літає.

А навпроти нього сидів Мухабезкожуха і витирив сльози.

– Чого нюні розвісив? – запитав його сотник Цап.

– Свою Гафійку згадав, – відповів козак.

Тільки з великим запізненням большевики зрозуміли, в якій скрутній ситуації опинилися. Як згадував один із очевидців (а я теж це можу підтвердити): «В місто увійшли запорожці зі шликами на шапках і майже всі з оселедцями, як зі старовинних картин. А трохи збоку йшов їхній Отаман в якомусь чужоземному мундирі, що дуже пасував йому. Нарід у Симферополі вигорнув на вулицю і вітав своїх визволителів! Линуло: Слава! Слава! Слава! Тільки деколи: ура!»

І саме в цей час був виголошений наказ: зупинити переможний марш запорожців!

Аж ніяк не бажаючи загострювати саме зараз стосунки з німцями, той в «чужоземному» мундирі згодився призупинити своїх вояків, одначе не забув виділити для своєї кінноти додаткові бронемашини і гірничо-артилерійський полк. Тепер полк імені Костя Гордієнка мав можливість продовжувати бойові дії самостійно, тому козаки 25 квітня під орудою Всеволода Петріва вибили большевиків із Бахчисараю і мали намір піти на Севастопіль, одначе німці запроте-

стували. Через те Петрів подався в гори і почав формувати татарські сотні.

Становище в самому Севастополі було складне: владу в місті тримали царські офіцери флоту, якими були невдоволені більшовики, тому офіцери під натиском матросів-українців були не проти вивісити над кораблями українські знамена. Почалися перемовини з Болбочаном, але між німцями і українцями визрів конфлікт у Симферополі. Фон Кош поставив Болбочану вимогу:

– Негайно вивести з Криму українські війська!

– А того не хоч? – і Письменний морячок на правій витягнутій руці ударом лівою на згині ліктя показав комусь однозначний жест.

Але Болбочан все ж мусив зважати на вимоги німецького командування.

До того ж німці погрожували застосуванням сили.

З іншого боку, існував таємний наказ українського уряду, за яким потрібно було оволодіти Севастополем та Чорноморським флотом.

Варто нагадати, що в той час запорожці спроможні були виконати, доручене їм, завдання. В українську армію прибували й прибували добровольці з материка і місцевого населення, переважно татарів, які чим могли, тим допомагали, що, звісно, дуже нервувало більшовиків.

Треба сказати, що запорожці на той час мали багато самоходів та гармат, які призначалися для боїв у горах. А чого варта була кіннота, підсилена кримським кінним полком. Вона вже налічувала до 1 500 тисячі шабель.

Налякана такою військовою потугою 15-та німецька дивізія з наказу генерала фон Коша 26 квітня 1918 року оточила всі місця дислокації українських військ та головні стратегічні пункти Симферопіля.

Виявляється, той уряд, який послав Болбочана в Крим, заявив німецькому командуванню, що за угодою, складеною у Бересті, Київ знає, що Крим не належить Україні, а німцям і більшовикам. Тому уряд нікого в Крим не посилав. Отже, виходить, що Болбочан сам іде на явну злуку з ким би ви думали? З більшовиками.

То було лицемірство, яке не могло сподобатися чесному українському полководцю. І все ж він промовчав.

Але коли фон Кош наполіг на роззброєнні запорожців, після чого німці повинні їх вивезти у вагонах із Криму, себто інтернувати, Болбочан рішуче заперечив:

– Українська армія підкоряється тільки українському, а не чужоземному командуванню!

– В такий же спосіб повинні будуть розформовані і новоутворені частини! – уточнив німецький командувач.

– Цього ніколи не буде з цієї ж причини: українська армія не збирається виходити з Криму і, тим паче, не має наміру роззброюватися! Всі питання повинні вирішуватися з українським урядом або ж із генерал-хорунжим Натієвим. Ми залишаємося на своїх позиціях, – твердо заявив український полководець.

І все ж ті, хто повинен був знати, знав, що в разі конфлікту запорожці, що знаходяться в Джанкої і Симферопілі, мали відходити на Теодосію і закріпитися на Керченському півострові.

Гордієнківці повинні будуть якомога більше протриматися в горах, а в час скрути – через гори відступити до тієї ж Теодосії.

У самому Симферопілі українські війська були приведені в стан повної бойової готовності. Бо дійшло до того, що довкола ешелонів стояли німецькі кулемети, але українці не злякалися і виставили навпроти них свої.

– Хочете залишитися навіки в чужій землі – розпочинайте! – вигукнув хтось із стрільців. Здається, сотник Зелинський.

Письменний морячок був такої ж думки.

А про Юхима Божка вже й казати нічого.

Ніхто не наважився першим вистрелити.

Військовий міністр Жуковський вирішив розібратися в ситуації, що склалася. А як розібрався, то й порадив Болбочану виконати всі домагання німців, і Отаман йому пообіцяв, що так зробить, одначе:

– Нікому не дозволю роззброїти дивізію запорожців!

Генерал фон Кош, ознайомившись з відповіддю Болбочана, зауважив:

– Збройний конфлікт завдасть найбільшої шкоди Українській республіці, оскільки вона втратить найкращі кадри свого війська.

Тим він не двозначно натякнув на наслідки конфлікту.

– Не пошкодує він і вишколених німецьких рицарів, – сказав на те український полководець.

Одначе треба віддати належне німецькому генералові за те, що він хоч і погрожував, але все-таки уникав збройних сутичок між частинами, котрі стояли одна навпроти одної, чудово усвідомлюючи результат зіткнення для обох сторін, і тому вирішив:

– Мусово ще раз переговорити зі своїм командуванням.

Япереконалий, що в цій війні Болбочан диктував свої правила і просив на них звернути увагу.

Після того військовий міністр України Жуковський пояснив українському генералу Натієву і німецькому генералу фон Кошу:

– Ніхто не думав, що Болбочан так далеко в глибину півострова зайде.

Міністр, звичайно злукавив, але пообіцяв:

– Уряд разом із німецьким командуванням у цьому питанні розберуться.

Пізніше, вже в Києві, ми дізналися, що жодних переговорів між українським урядом і німецьким командуванням не було. Отже, ніхто не хотів підставляти голову під кулю так далеко від рідних місць.

А питання приналежності Криму у Бересті і справді звучало, але не зважаючи на пропозиції німців включити півострів до сфери національних інтересів Української Народної Республіки, українська делегація навідріз відмовилася це зробити, спираючись на право татарського народу на самовизначення.

27квітня вагони, набиті українським воїнством, покидали Симферопіль.

В одному із них, купейному, сидів офіцер в англійському мундирі і тримав під рукою австрійського рудого корот-

кошерстого пінчера з білими лапами. Кайзер (так називали пса) з-під руки дивився своєму хазяїну просто в очі – він не розумів, чому той, здавалося, ось-ось потече, себто заплаче? Таким свого хазяїна на своєму собачому віку він ще не бачив. Не бачив він такими засмученими і його ад'ютантів.

А у вагоні солдати сперечалися:

– Так по яку цапову душу нас сюди погналі? – спитав сотник Юхим Божко.

Сотник Степан Цап хотів образитися, але передумав. Тим тільки звернеш увагу на себе, а того зараз просто не хотілося робити.

– Абищиця якась – і тільки.

– То був spacerок¹².

– Коб Україну відстояти, – пояснив хтось.

– Коб москалів побити.

– А хіба ми москалів б'ємо?

– А кого?

– Большевиків.

– А большевики то хто?

– Москалі.

– Москалі. Але в нас і своїх большевиків хватає.

– Де?

– Коло Харкова.

– Так то коло Харкова, а не коло Полтави.

– А в Бахчисараї хто?

– А що, ти не бачив хто? З кого Отаман Петрів загін набрав?

– І де він тепер?

– Хто, Петрів?

– Той загін.

– Наказали роззброїти.

– Хто сказав?

– Хто – як не німці.

– А чого ми німців маємо на своїй землі слухати?

– А то ти не в мене питай.

– А в кого?

¹² Spacerок – прогулянка.

- В Болбочана.
- Ти Болбочана зараз не чіпай.
- Та й чого?
- Бо йому і так в душу нагадали.
- Туск плуца розпирає¹³.
- А ще недавно вся Таврія була вийшла і зустрічала його!
- Самоходу його заступали дорогу!
- На руках його несли до самоуправи!
- А теперка отак в душутвоюють...

А в сусідньому вагоні, вочевидь, піддавши кримського вина, запорожці вже затягнули «Де Крим за горами, де сонечко сяє».

*І було саме так:
і Крим вже був за горами,
і сонечко ще сяяло.*

Козаки усвідомлювали, що з ними повелися хамовити. Як так – їх кинули аж до моря, вони ціною крові (хай і малої) увірвалися на півострів, розбили «красную орду», захопили найважливіші міста, навіть столицю колишнього Кримського ханства, ось-ось і мали увійти на головну морську базу большевиків Севастопіль і над усім Чорноморським флотом, де, як звикле, служило з кожних десяти новобранців-матросів вісім українців, прикріпити до щогли українську фану¹⁴!

- Хіба це не файно було б?! – питали хлопці з Галичини.
- Акурат! – згоджується волиняк.

Бо і галичани, і волиняки нерідко зустрічалися серед запорожців.

І все ж, якщо не бути упередженим, то треба визнати, що українсько-німецький конфлікт у Симферополі в першу чергу спричинив Український уряд і лише большевицький наступ примирив українців і німців. До речі, таку ситуацію передбачав і не раз про її наслідки застерігав Болбочан.

На щастя, наслідки були іншими – аби не відчуті суттєвих втрат у боротьбі з большевиками, німецьке команду-

¹³ Туга груди розпирає.

¹⁴ Фана – прапор, знамено, штандарт.

вання звернулося до запорожців за допомогою – і запорожці охоче відгукнулися.

Після того генерал-хорунжий Натієв ще звертався до Києва, щоб з'ясувати місця дислокації для запорожців, але відповіді не отримав.

Тому було вирішено відійти до Мелітополя.

Була ж мені пригодонька, з Криму їдучи,

В чистім полі при дорозі, гей-ге-ей, воли пасучи, – страждав той же бандурист – і мене чомусь так та пісня вхопила за серце, як ніколи. Особливо оте:

*«Отамане, отамане, рідний батьку мій,
Бери воли, бери коні, гей, ге-ей та й додому їдь».*

Таким чином з'єднання української армії, якому загрожувало повне роззброєння, було виведене з Криму, і воно розташувалося аж поблизу Олександрівська.

Незважаючи на вимушену втрату завойованих позицій, похід перед усією Європою, як зізнавалися деякі газети, продемонстрував здатність українців до швидкого творення власної регулярної армії.

– Яка могла протистояти як большевицькій, так і білій, врешті-решт так і німецькій арміям, – мабуть, не безпідставно заявив генерал-хорунжий Зураб Натієв.

– І в першу чергу завдяки отаману Болбочану, котрий виявив блискучий таланти полководця, подібного якому ми можемо знайти хіба що в часи княжої доби чи звияжних козацьких воєн, – додав не менш авторитетний другий генерал-хорунжий Костянтин Присовський.

Не мені, на той час другому ад'ютанту його величності полковника Петра Болбочана, судити про те, як ставився полковник до гетьмана Павла Скоропадського. Окрім усього іншого, Болбочан був людиною діла, а не слова. На слова він був скупий і через те за трибуну чи на поміст лишень у крайньому випадку з'являвся.

Хто його відає, що він думав про Скоропадського. Я запам'ятав лише те, що полковник був невдоволений тим, як Гетьман розпустив дивізію сірожупанників, з таким трудом сформовану з полонених вояків колишньої російської армії

в Австро-Угорщині. Болбочан якось висловився, буцімто нова влада боїться рідного війська, а отже, боїться українського народу.

З одного боку український Гетьман заповнив самоуправи московитами, з іншого – «без дозволу німців і ширінки не розстібне». Про нього казали: калякає по-кацапськи, а думає по-швабськи. Як мені здавалося, перше в ньому Болбочан засуджував, а друге – вітав.

Кажуть, що Болбочан не був політиком, а я вважаю, що був. І не останнім. Він боявся московського засилля при Скоропадському і тому іноді підтримував ерцгерцога Вільгельма Габсбурського, цебто Василя Вишиваного, командира Січових стрільців, бо німці, яких ми пошкодували в Криму, вже розперезалися. Багато хто (і в тому числі, як мені здається, Болбочан) не проти були вручити гетьманську булаву австрійському ерцгерцогу, а не російському офіцеру, не зважаючи на те, що він прямий нащадок українського гетьмана¹⁵.

Сам ерцгерцог теж не забарився б її прийняти з рук українського командування, але німці не могли допустити цього, вони рішуче протидіяли будь-яким спробам сепаратної політики свого союзника щодо України.

Одначе Болбочан, наскільки мені відомо, все таки запропонував, але не командир гордієнківців Всеволоду Петриву, а отаману «Запорізької Січі» Юхиму Божку проголосити ерцгерцога Василя Вишиваного гетьманом усієї України. Зрозуміло, що це мало хто сприйняв усерйоз, адже вже усі знали, що цей отаман, окрім себе, нікого не бачив на місці гетьмана України, через те так відчайдушно воював за Гетьманат із Скоропадським.

– Це вирівняло б німецькі та австрійські впливи в Україні, ліквідувало б російсько-німецький режим Скоропадського, – казав Божко.

Хоча пізніше він змінив свою думку:

– Якби так Болбочана гетьманом – то можна було б дума-

¹⁵ Скоропадський Іван (1646–1722) – гетьман Лівобережної України у 1708–1722 рр.

ти, як приєднати до України Галичину.

– І не лишень.

15 – Відродити добре відому дивізію синьожупанників, послабити австро-німецькі позиції в Україні в цілому.

Болбочан, ледь помітно посміхаючись у вуса, ствердно кивав головою. І якось навіть сказав:

– Коли я стану гетьманом, а точніше, коли ми переможемо ворогів наших – то віддам під руку отаману Божку острів Хортицю, аби він вишколював юнаків їзди на скакунах. Бо сам Юхим, як мені відомо, непогано тримається в сідлі.

– Коли не п'яний, – зауважив хтось.

– Не ображайте отамана, – застеріг Болбочан. – Подейкували, що сам Яворницький якось сказав: «Якщо хтось і знає більше від мене про Січ, то це може бути тільки Юхим».

– Але ж я, пане полковнику, вже уподобав місце кримського хана у Бахчисараї, – признався Божко.

– Місце хана?

– Місце хана.

– З гаремом чи без?

Тут Болбочан натякнув Юхиму Божку ще й на його всім відомі схильності до слабкої, але привабливої статі.

– Це питання треба погодити з урядом Мартоса.

– Ото ж. А він проти входження Криму до складу України, – резонно зауважив хортицький характерник.

Все це були поки що невеселі жарти, бо всі розуміли, що для здійснення цих ідей в таврійських степах не сформувалося реального підґрунтя. Це, здається, розумів і ерцгерцог, який, за його ж словами, буцімто «щиро полюбив український нарід і сам почувуюся українцем», одначе йому поки що довелося вгамувати свої сором'язливі вишивано-патріотичні наміри.

Не забуваймо, що отаман Болбочан виступав і проти позиції Українського національного союзу, який організував повстання супроти Гетьмана. В той же час відкрита державницька позиція командира запорожців викликала величезне збурення у проросійськи налаштованих членів гетьманського уряду.

– Он – сепаратист! Как ето так?

– Мазепінец нещасний!

– Чево захател?!

– Он сказав: тільки самостійна – і нікаких гвоздей!

Як бачимо, і тут Болбочан стояв не на останньому щаблі української політики, в якій не так просто і досвідченим було розібратися. Ліві партії та партія соціалістів-самостійників штовхали полковника до повстання. Відомо, що генерал-хорунжий Присовський попередив Болбочана:

– Скоропадський одержав інформацію, буцімто ви, Петре Хведоровичу, в Олександрівську оголосили себе гетьманом України.

– Я? Гетьманом?

Отаман запорожців, не гаючи, прибув до Київа і з'явився перед очі самого Скоропадського:

– Вам доповідали, нібито я в Олександрівську оголосив себе гетьманом?

– Доповідали.

– І ви повірили?

Гетьман довго вибивав якийсь ламаний ритм пальцями на столі.

То пильно дивився на Болбочана, то відводив од нього очі. І нарешті сказав:

– Я б ніколи не повірив.

– Дякую, – і викинув долоню до дашка.

Хотів уже йти, як Скоропадський запропонував:

– Сядьте, поговоримо, – і показав рукою на глибоке, вже трохи потерте, шкіряне крісло. – Ми ж обидва, здається, хочемо нашій неньці добра. І здобуємо їй волю «на нашій, не своїй землі».

– Здається, але...

– Я вас слухаю, пане Отамане.

– Слухати не так мене треба, як...

– Як кого?

– Як ось тих, хто навколо вас.

– Та ніби і їх слухаю.

– А чуєте, якою мовою вони розмовляють? Яку культуру шанують?

– У нас невеликий вибір, пане Отамане.

– Я розумію. І все ж, я оце йшов коридором до вас і жод-

ного нашого слова не почув. Тмутаракань. І ви, пане Гетьмане, з ними збираєтеся українську державу будувати?

– Не тільки з ними.

– І з німцями не збудуєте.

– Я, пане полковнику, знаю, чого німці сюди прийшли, але без них нас большевики розчавлять.

– Не розчавлять.

– А большевикам охоче допоможуть денікіни, корнілови, краснови, шинкарі, швеці, кравці, волохи, бортники, зелені, білі, сині, навіть сам батько Махно у наш бік шаблю викине.

– Погоджуюся.

– Коли я згодився стати Гетьманом, я не тільки українським соціалістам-інтернаціоналістам, а й також тим самим протиставив себе ідеї великої неділимої Росії Леніна з його бандитським марксизмом. Протиставив Австро-Угорщині, що намірялася поставити Гетьманом свого вишиваного недолугого політика. Протиставив могутній Німеччині, яка прагне зробити з України всього-на-всього своє генерал-губернаторство.

– Бачу, що у вас, пане Гетьмане, прокинулася князівсько-гетьманська кров.

– Я розумію, що звалив на себе великий тягар і запропонував Чикаленку стати прем'єр-міністром і організувати міністерський кабінет.

– І що?

– А пан Євген каже: «Дайте мені українську армію, тоді я візьму на себе всю відповідальність, а бути головою уряду української держави з німецьким військом я не вважаю за можливе».

– І чому Ви не приступили до створення національної армії?

– Замість того, щоб творити армію, Центральна Рада сприяла формуванню банд. Не хто інший, а Січові Стрільці допомогли утекти усім відомому нам кримінальному злочинцю Шинкарю, якого собі за пазуху одразу заховав Вишиваний. Оті невеличкі «бандитські шайки» почали чинити безлад, баламутити людей. А німці, як побачили,

що Центральна Рада не займається організацією армії для держави, а бандитськими формуванням для повалення цієї держави, то й не дозволили вже і мені творити своєї армії.

– А проти кого виступають мадяри?

– Наприклад.

– Наприклад, у Великій Висці?

– Однозначно супроти мене.

– І в такий спосіб?

– І в такий спосіб.

– То правда, що вони не дозволяли цілий тиждень у липневу спеку з шибениць знімати трупи?

– Тих кільканадцять трупів розклавшись так несли трупом, що й на сусідніх селах було аж чути.

– І хто ж були ті трупи?

– Кого упіймали посеред дня – того й повісили.

– І для чого це все робилося?

– Щоб залякати людей... Або ж...

– Щось приховуєте?

– Або ж звалити на мене: дивіться, мовляв, який він жорстокий!

– Але ж мадярів не ви привели.

– Хто там сьогодні в цьому буде розбиратися? Я чи Центральна Рада ?

– І кому це потрібно було?

– Виходить, Вишиваному.

– І знову Вишиваному?

– Мабуть, ще й Коновальцю, і Мельнику...

– І лишень через тиждень дозволили зняти трупи...

– Не дозволили, а ваш полковник Дяченко увірвався в село, перебив мадярів, познімав вішалників, а натомість повісив мадярів.

– Отак. Тепер ті смердіти будуть.

– Виходить, Україна без смороду не може.

– І то все Дяченко затіяв?

– Не зовсім.

– А хто?

– Самі мешканці Великої Виски.

– Отак. І все ж, треба починати з чогось.

– Скажіть, а чия вина, що нам дісталася така армія?

– Чому ви змістили генерала Присовського? – замість відповіді запитав Болбочан.

– Мені легше домовлятися з Натієвим. В осетина менше свого его, – сказав Гетьман. – Я можу помилятися, проте мені так здається.

– Але ж він так легко згодився, щоб дивізія, якою командував Присовський, носила його, Натієва, ім'я.

– Присовський не командував дивізією, а загonom. До дивізії входять три піших полки, один гарматний, один кінний, один інженерський і панцерний дивізіони. Всього 5 000 вояків.

– Даруйте за надмірну цікавість: а чому ви роззброїли си-ньюжупанників і Січових стрільців?

– То не ми, а німці роззброїли.

– То хто в Україні господар?

– Поки що не ми, пане полковнику. Та й німців не я привів в Україну.

– А як, на вашу думку, поліпшити стан нашої армії?

– Гетьманський уряд прийняв проект Центральної Ради про формування 8 корпусів та 4 кінних дивізій. Ми мали зібрати з цілої України в жовтні ще цього року 85 000 вояків, а на 1 березня 1919 року – 79 000. Ще в липні 1918 року була сформована Гвардійська сердюцька дивізія з 5 000 вояків. Це хлопці від 18 до 25 років з родин хліборобів, переважно з Полтавщини.

– Але мобілізація загальмувалася.

– До справи мобілізації ми підходимо обережно.

– Чому?

– Є серйозні підстави побоюватися, бо така мобілізація юнаків може привести до армії збільшених екземпляри. Тому уряд наказав відкласти мобілізацію до часу, поки дійдуть певного віку молодші хлопці, ще не отруєнні большевизмом.

– То мине чимало часу.

– По-іншому не можна.

– А німці як на те дивилися?

– Запевняли, що для захисту України досить союзниць-

ких, себто німецьких та австрійських військ.

– Пане Гетьмане, а ви як вважаєте?

– А ви, пане Отамане?

– Треба негайно створювати свою регулярну армію! – аж піднявся на носачи Болбочан.

– Треба.

– І що?

– Тому я дав наказ військовому міністрові Рогозі вжити заходів для поновлення організації козацтва, як окремого стану населення.

– Козацтво, як стан, існувало в Чернігівській та Полтавській губерніях до 1917 року і користувалося пільгами, – виявив свою компетентність Болбочан.

– І відзначалося від іншого населення більшим збереженням традицій, глибокою національною свідомістю.

– Вони жили переважно на хуторах.

– Хоча були й козацькі, або змішані з селянами села.

Гетьман потер долонею бороду і мовив:

– Шістнадцятого жовтня окремим універсалом я відновив козацтво на Чернігівщині, Полтавщині і Слобожанщині.

Болбочан, звісно, про це знав. Саме з оцього гетьманського «козакування» сміялися в той час, як Скоропадський дивився далше. І справа не лишень у тому, що саме в тих станових місцях мешкали нащадки козаків. Зазвичай козаки кожної губернії складали кіш із кошовим отаманом, який підпорядковувався тільки Гетьманові. У кожному коші мало бути по декілька полків, а на чолі козацтва стояла Велика козацька рада, головував на ній сам Гетьман. Якщо серйозно вдуматися, то відтворенням козацтва Гетьман досягав створення заможної, середньо-земельної, з сильними історичними традиціями верстви українського населення, а з іншого боку – сподівався на надійне, ще не спантеличене большевицькою пропагандисткою тріскотною військо. До того ж, поновлюючи козацтво, Гетьман мав намір (і це чи не найголовніше) долучити до теренів української держави такі (в першу чергу) козацькі землі, як Кубань і Донеччина. Це була, без сумніву, далекосяжна політика високого укра-

їнського стратига, мудрого державного діяча, яку, на жаль, йому так і не судилося здійснити.

Болбочан це розумів, але запитав:

– А навіщо вам, пане Гетьмане, здався отой Особливий корпус?

– Це правда, що цей корпус складається переважно зі старшин московського розливу. Одначе врахуйте: ці старшини, котрі залишилися в Україні, з чималим військовим досвідом і, головне, ненавидять большевиків не менше від нас. Чому їх не використати на українсько-московському пограниччі, де нема жадного нашого заслону?

– Наприклад.

– Наприклад, між Путивлем та Сумами?

– А якщо цей Особливий по-особливому поверне штики супроти нас і посіє смуту? Це ж – орда.

– Цей корпус за статутом не входить до української армії і підлягає безпосередньо Гетьманові.

– І що?

– А щодо того, чи поверне штики, то, на жаль, і українські окремі з'єднання вже повертають штики супроти України. Не мені вам про те казати.

Болбочан задумався. І надовго.

– А можна у вас запитати про осібне, ... таке сокровенне?

– Будь ласка, – сказав Гетьман.

– Ви ж були корнетом кінної гвардії Кавалергардського полку.

– Був.

– А це – найбільш привілейована частина російської армії.

– Це – правда.

– А згодом наближеним до його височества государя російської імперії. Між вас з царем-батюшкою і долоню не можна було протиснути.

– А навіщо протискати?

Болбочан знав, що Скоропадський під час російсько-японської війни вирушив на фронт, а після успішних боїв проти японців став полковником і флігель-ад'ютантом; був нагороджений за хоробрість золотою шаблею. На початку світової війни відзначили ще й Георгіївським хрестом IV сту-

пеня. В чині генерал-лейтенанта був призначений командиром гвардійської кінної бригади, а згодом 34-го армійського корпусу.

– З яким я і став на службу неньки України. І саме моя дивізія була єдиною, здатною протистояти московській орді.

– Знаємо, Павле Петровичу.

– Але коли Центральна Рада, злякавшись цієї дивізії, відмовилася від її послуг, я був обраний, як ви теж знаєте, аж почесним командуючим селянським ополченням «вільного козацтва». Як ви думаєте, це мене влаштувало?

Болбочан мовчав.

– Насамкінець хочу вам, пане Отамане, сказати, що ви, як мені відомо, – Петро, я, як вам відомо, – Павло. Ми нібито зараз у статусі апостолів в Україні. Вам це нічого не каже?

– Що ви, пане Гетьмане, маєте на увазі? – подивився прямо в очі Гетьману Болбочан.

– А маю на увазі те, що Петро повинен підтримати Павла.

У середині червня 1918 року за наказом Гетьмана дивізію Болбочана приєднали до корпусу. Запорожці громили большевистські частини, які вже наступали на Харківщину по лінії Старобільськ – Білолуцьк, що, без сумніву, імпонувало Скоропадському.

Потім несподівано корпус було перекинута у Чернігівщину, в район Новозибків – Новгород-Сіверський під командування німців.

І тут у корпус призначили генерала Бочковського, який задумав виполоти національний дух з української землі, тому особливо активних звільняв зі служби, понижував у військових званнях.

Болбочан не стерпів цієї наруги. Поїхав до Гетьмана і таки домігся відміни дискримінаційних та руйнівних наказів генерала.

Тут, на чернігівській прикордонній смузі, запорожці протягом трьох місяців витирали спинами траншеї, перевертали лопатками піщаний ґрунт, перестрибували через бруствери, занурювалися по ший в болота і вели виснажливі

бої з багаточисельною московською ордою.

Врешті-решт гетьман Павло Скоропадський оголосив подяку «старшинам і славним Запорізьким козакам» 2-го Запорізького пішого полку.

– Наказую міністру військових справ нагородити запорожців військовими відзнаками, а їхнього командира Петра Болбочана підвищити у військовому званні до полковника! – заявив Гетьман.

Щоправда, таке військове звання Болбочан уже до цього носив.

Болбочана турбувало інше: він знав про формування на півдні України загонів російських добровольців, що відбувалося не лише з дозволу німецького військового командування, а й за його фінансової підтримки. Про це ми якось (пригадую) з Степаном Цапом балакали. По тому, як стало відомо, що німецька армія має залишити Україну, Болбочан добився урядового наказу про повернення 2-го Запорізького пішого полку на Харківщину для злиття із корпусом.

Болбочан ще раз відвідав Гетьмана й звернув увагу на його оточення та опозицію, яка останнім часом дуже задирала голову.

Гетьман – як не почув полковника.

Тоді Болбочан одверто заявив, що під час повстання:

– Не буду підтримувати вас, пане Гетьмане.

– А ви підтримуйте Україну – і буде все гаразд, – відповів на те Скоропадський. – Тільки не забувайте, що для збереження Української держави поки що необхідно заручитися підтримкою західних держав.

– Але...

– Навіть ціною непопулярних політичних рішень.

– Але ж, якщо нам будуть так допомагати, як німці в Криму допомагали, то ми скоро і Слобожанщину віддамо ворогові.

– І не тільки Слобожанщину, полковнику. Отож, думайте.

Оце менторське «думайте» не сподобалося Болбочану, краще б Гетьман сказав «думаймо», однак полковник зараз пропустив його ніби поза своїми вухами.

Зате не пропустив іншого – звістку про проголошення федерації з Росією.

– То правда?
– Правда, – сказав Гетьман.
– Як так? Хіба ми заради того стільки крові пролили?!
– було помітно, як Болбочан обурився, але Скоропадський йому відповів зовсім спокійно:

– Пане полковнику, я вас дуже ціную як полководця. Для мене до сьогодні було два авторитети – ви і Коновалець. У Коновальцеві я зовсім розчарувався. А знаєте чому?

– Певне, хочете сказати...

– Розумієте, всі кажуть: Гетьман-москаль, а бореться проти москалів, а самостійник Коновалець підтримує москалів. Вам пояснити, як саме підтримує?

– Я вам можу не повірити.

– Дякую за відвертість. – Якийсь час він мовчав, а потім подивився полковникові прямо в очі. – Підтримайте мене, або ж, точніше, не мене, а Українську державу. Це дуже на часі. А проголошення отої федерації – це фіговий листок та й той причеплений не з того боку. Ви ж знаєте, що всілякі договори з Росією не варті навіть того папірця, на якому вони підписані. Це вже всьому світові відомо.

– Але ж...

– Пане полковнику, нам потрібно просто виграти час і внести сум'яття в табір ворога, або й навіть розкол. Хай вони повірять – а нам своє робить.

«Що не кажи, а Скоропадський все-таки більше солдатської каші скуштував в окопах і має більший військовий досвід. До нього, може, й варто було б прислухатися», – подумав Болбочан.

А потому він навіть спробував примирити Скоропадського з опозиціонерами і звернувся телеграмою до Гетьмана з проханням стати на чолі повстання і тим надати йому всеукраїнського масштабу, однак це його звернення сприйняли, як провокацію.

Як пізніше написав у своїх спогадах Сергій Шемет¹⁶: «Ні Гетьману, що хотів зберегти державу, ні Болбочанові, що

¹⁶ Відомий громадський і політичний діяч, автор нарисів «Полковник Петро Болбочан».

хотів оборонити принцип самостійности, досягнути того не вдалося». Перший помилився «у своїх надіях на міжнародну підтримку», другий – «в своїх надіях на розум і державну здібність української революційної демократії».

Гетьман послав своїх довірених людей на переговори, щоб припинити братовбивчу війну й прийти до порозуміння, але Петлюра передав через посланця Скоропадському:

– Як упіймаю – то, не задумуючись, повішу його!

Кажуть, коли ці слова оголосили Скоропадському – той як не почув.

– Нічого дивного – так завжди поведуться шляхетні люди, – сказав, здається, Липинський.

Коновалець, посилаючи делегацію з рішенням Стрілецької ради, теж не збирався ставити Січових Стрільців на службу теперішній Українській державі. Скоропадський всього-на-всього хотів опертя на міць їхньої зброї для приборкання чужоземних зазіхань на суверенітет України, а йому поставили вимоги:

Чи Гетьман поборов уже впливи півмільйонної німецької армії голими руками?

Чи приборкав московські впливи, бо українці його бойкотують?

Чи надав українського характеру державі українськими соціалістами?

Чи заспокоїв голод селян на землю?

Чи вже перейшов на будівання селянської держави?

Чи сприяє єдино-неділимому фронту української демократії з ленінською демократією Росії?

Виходить, що ці питання залишають Гетьману для вирішення, а самі, обпершись п'ястуками в боки, дивитимуться, чи виконуються їхні вимоги.

До речі, ту програму Стрілецька Рада видрукувала тільки для читачів, щоб оправдати своє повстання.

Це була всього-на-всього традиційна демагогія.

І Скоропадський розумів це.

– Вони домагаються у мене, аби я підняв себе за чупри-

ну, – якось сказав. – Подивіться, все довкола валиться.

І дійсно, в Австро-Угорщині і Німеччині – революція. Австро-Угорщина перестає існувати як держава. В Німеччині кайзер відмовляється від влади. В Україні союзники перестають бути союзниками і не підтримують більше Гетьманату. Росія всередині України і навіть в уряді робить свою чорну справу, піднімає на повстання український нарід. За московським зразком: робітникам – заводи! Селянам – землю! Що тут поганого? Але хіба той нарід в Україні складається тільки з робітників і селян?

Гетьман розумів так: нарід не вимагає в нього будувати класову державу – робітничу чи селянську – а всенаціональну, щоб усі верстви, з яких складається нація, могли в розбудову держави вкладати кожен по своїй цеглині.

– Так робили всі передові нації в Європі, так робитимуть і українці, – казав він.

Але колишні полонені вояки-українці в Білій Церкві нараз збунтувалися.

Треба щось робити.

А що?

Скоропадський ще раз перемовляється з командиром Січових Стрільців Коновальцем, але даремно. Ні до чого не домовилися.

І Гетьман вислав супроти збунтованих царського генерала Святополка-Мирського. В розпорядженні генерала:

1-а Офіцерська дружина (600 багнетів),

1-й дивізіон Лубенського Сердюцького кінно-козачого полку (200 шабель),

4-й Сердюцький піший полк (700 багнетів) і бронепотяг.

Пізно вночі гетьманці прибули на станцію Васильків, але довідавшись, що Мотовилівку захопили Січові стрільці, генерал 18 листопада направив туди своїх вояків. Офіцерську дружину, котра просувалася відкритим полем по залізниці супроводжував бронепотяг. Це був найкоротший шлях. Сердюків (молодих вояків) розділили на дві частини: одна подалася ліворуч лісом на село Солтанівку, друга – навпростець відкритим полем до села Плисецьке.

До сердюків підкинули кілька десятків офіцерів.

Кінноту притримали в резерві біля невеличкого лісового хутора Хлібче.

Січові Стрільці склалися з таких частин:

1-ої, 2-ої, 3-ої і 4-ої сотні та бронепотяг.

А всього разом 59 старшин і 1187 вояків, серед яких більшість розміщлася на станції Мотовилівка.

Вранці з гетьманського бронепотяга помітили стрілецький панцерник і відразу випустили по ньому кілька шрапнелей – на щастя для Січових стрільців, жодна не поцілила. А офіцери-добровольці переформатувалися відразу в три ряди і рушили, обстрілюючи на ходу стрілецький бронепотяг.

Стрілецький командир Федір Черник одкрив по офіцерах вогонь. Туди ж спрямували і стріли єдиної у стрільців гармати. Офіцери намагалися атакувати, але від прицільного вогню стрільців залягли й окопалися. А як окопалися, то й відкрили потужний вогонь. Зараз їм необхідна була підтримка сердюків із флангів, а її не було. Абсолютно ненавчені хлопці, покинуті царськими офіцерами, то тут то там натрапляли на щетинисті стрілецькі кулі і гинули. В цій суматосі і безладі вони були всього-на-всього живими блукаючими мішенями для вишколених галицьких вояків.

Досвідчений генерал Святополк-Мирський перший раз потрапив у таку халепу. Він пробує атакувати сердюками з правого флангу, але сердюки не йдуть в лобову атаку, а, пригнувшись од куль, відступають. Князь чекає на підмогу із Васильківа, але бронепотяг, яким вони прикривалися, був двома пострілами підбитий стрілецьким артилеристом Дашкевичем з іншого панцерника. Тим же панцерником з гарматою і кулеметами Січові Стрільці перестріляли весь резерв сердюків, що йшов по залізничному полотні, а інші стрільці по всьому фронту пішли в багнетну атаку.

Кіннотники, що стояли на хуторі Хлібче, збагнувши те, що трапилося, чкурнули в напрямку Києва.

Отже, якщо вдуматися, то в бою брали участь переважно офіцери, серед яких, як подейкують, найбільше було українців.

Командування зробило велику помилку, що послало свою дружину від станції Васильків на Мотовилівку відкри-

тим полем, в той час, як Січові Стрільці стояли у засідці в лісі за деревами і чекали поки гетьманці наблизяться на потрібну відстань.

Пізніше, в ході бою, офіцери опинилися майже в кільці і теж були розстріляні.

А біля одного з них уляк на коліна зовсім юний стілець і вхопився обіруч за голову.

– Ти чого, Олексо?

Той мовчить. Тільки головою похитує.

Вояки догадуються, але все одно:

– Знайомий?

– Який знайомий! Брат мій Лук'ян! Лук'ян, розумієте?!

– То який же він москаль? – питає хтось.

– Та отакий. Бо з Гетьманом.

– Так гетьмани – то ж українці. То генерали – москалі.

– То чого ж ми б'ємося з ними?

– Бий свій свого – хай чужий боїться!

Хтось визначив, що бій закінчився близько 15-ї години.

На полі лишилося понад 600 вбитих гетьманців і 17 січових стрільців. Цифра, мабуть, не зовсім точна, але суть не в тому, а в тому, що всі ці молоді хлопці загинули за Україну. Царство їм небесне і доземний уклін від Батьківщини.

Треба прямо визнати, що перший повстанський бій проти Української держави було виграно. Той бій дав початок іншим боям, що переросли у війну з Росією. Цей бій повстанським кукілем засіяв усю Україну, який проріс чужими арміями, різноманітними отаманами і, найголовніше, нечуваною і небаченою братовбивчою війною.

Поручник Генерального штабу Євген Маланюк¹⁷ згодом у діяспорі признається: «Якою Голготою був цей час для кожного українця! Знати, що всякий вибух в Україні, всяка спроба повстання негайно приведе на Україну большевиків (а це було ясно для кожного військового) і, в той же час, вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне обпльовування й гвалтування всього святого для українця – на Україні, на своїй рідній землі!.. Кожен притомний українець

¹⁷ У майбутньому славетний український письменник..

здавав собі справу з цілої пекельної ризикованости так званого тоді «повстання проти Гетьмана». Це було балансування вже не на вістрі ножа, лише бритви. Але й «не повстати» дедалі було для такого українця психічною (а то й фізичною) неможливістю. Це була справжня, в клясичнім розумінні цього слова, «національна трагедія осені 1918 року».

Кошовалець добре пам'ятав: це було 17 грудня 1648 року, а сьогодні 17 грудня 1918 року.

Уявляєте, який збіг у часі!

Тоді Богдан-Зіновій Хмельницький після перемоги над поляками на білому коні вїхав у Київ, а тепер він, Євген Кошовалець, після перемоги над німцями і гетьманцями має прибути в той же Київ.

Але він цього не зробить.

На білому коні буде Симон Петлюра, а тримати за поводі того коня буде він, Євген Кошовалець.

І тільки він.

Бо так треба.

Винниченко каже, що не потрібно почестей. Для Винниченка, звісно, не потрібно, бо він їх і не заслужив, а для нього, Петлюри, вони – не зайві.

Винниченко каже: якщо будуть попи на Софіївському майдані – то він не прийде на той майдан.

Може не приходити і тоді, коли попів і не буде, а Петлюра обов'язково прийде або ж приїде.

Він напам'ять знає, що писав Костомаров про прибуття до Києва Хмельницького рівно 270 років тому: «При звоне колоколів, при громе пушек, при радостных восклицаниях многотысячного народа, предводитель (себто Хмельницький) со всеми старшинами въехал торжественно в полуразрушенные Ярославовы Зототые Ворота, и у стен святой Софии был приветствуем митрополитом и духовенством; бурсаки академии и училищ пели ему латинские и украинские стихи».

А чому б його не зустріти духовенству бодай би з київських церков? Щоправда, ці попи вже зовсім інші, ніж за часів Хмельницького. За часів Хмельницького вони не поїхали до Переяслава присягати цареві. Тепер куди хочеш

поїдуть (і прийдуть), аби лизнути руку як вірнопідданому Москві, так і не зовсім вірнопідданому високому чиновнику, аби позолотив не тільки куполи на «канонічній церкві», але й для батюшки – пакі і пакі міром Господу помолімісі – приборіг щось. Бо це все-таки не хто-небудь, а «батюшка».

Петлюра поки що не дуже над тим задумується.

Бо хіба не доречними були б тут вигуки «Слава!» чи оплески?

Якщо ніхто не знає вже латинських віршів, то хоча би поети українські вірші підготували. Не зайве було б.

А тут ще хтось на шлики натякнув. Де сукна взяти?

І таки знайшли. Петлюра сам наказав з усіх купейних вагонів позривати сукно і пошити шлики.

І ось козаки – як один.

І йдуть нога в ногу!

Інша справа, як коня підібрати? Зрозуміло, треба, аби був білий. Такий, як у Хмельницького. На гнідому ж не впустять у Золоті ворота.

Знайшли аж два білих – і не підходять.

Один – низенький, худенький, щойно від гармати випрягли. Лець переставляє ноги. Ти на ньому на майдан навіть не виїдеш.

Інший – високий, аж зависокий. А Головний отаман – коротич, жодною ногою до стремена не дотягнеться.

Кинулися шукати автомобіля.

Знайшли менш-більш підходящого – так бензину нема.

Навіть не можна випробувати – він заводиться чи ні?

Як пізніше згадував Винниченко: «Перед нами стояв цілий ряд кричущих питань нашої політики, від яких залежало існування Республіки; круг нас творився хаос, з яким треба було негайно найсерйознішу організаційну боротьбу; нас жагуче здали всі серйозні політичні партії в Києві. А ми не могли туди їхати, бо штаб готував вступ Головного отамана в Київ. Спочатку С. Петлюра мав «вступити» сам один, прийняти на себе всі оплески й привітання розчулених українців, а потім впустити і Директорію. Але його хтось присоромив. Кияне хотіли, щоб уся Директорія разом «вступила» й С. Петлюра мусив поділитися оплесками з другими «героями».

Насправді ж було так: до Головного отамана підійшов полковник Коновалець, побалакав (про що? Можна лишень здогадуватися) – і Петлюра одразу ж розпорядився:

– До Софії зайдемо всі разом – Директорія і Головний отаман.

– Звичайно, Головний отаман спереду, – уточнив Коновалець.

Ніхто не заперечив, навпаки – всі схвалили:

– Слава!

– Слава!

– Слава!

А хтось сказав:

– То навіть справедливо.

Почали розвішувати на вулицях килими, плакати, котрі прославляли – а як же? – «національних героїв». Оскільки кризь розвалини Золотих воріт – як приглянулися – не можна було пройти, то треба було спішно зводити «Тріумфальну арку».

Знайшлися і майстри, і матеріали.

За кілька годин брама була готова.

Петлюра забув, що обіцяв Винниченку. І хоч на двірці священників не було – на Софіївському майдані їх зібралося чимало.

Вищі духовні особи відправили молебень, десь за Дніпро на Дарницю, наздоганяючи один одного, покотився гомін золотих дзвонів. У промерзле вже небо злетіли зграями голуби.

Головний отаман помітно хвилювався, поправляючи заду червоний шлик, але як тільки вперся ногою в сцену і викинув перед себе правицю – то й пішло:

– Панове старшини й козаки! Дорогі кияне! Дивлячись на всіх вас, я впізнаю обличчя тих людей, з якими мені пощастило вести боротьбу за волю України-неньки. Тепер, у тому тяжкому стані, в якому перебуває наша держава, оточена з усіх сторін ворогами, декому може закрастися думка – чи не пора нам сказати: «Не тратьте, куме, сили – спускайтеся на дно!» Не було б більшої помилки, коли б хтось із нас так подумав, – надриваючи, як завше, горло, оратор

не забув похвалити наші доблесні збройні сили, які, можна сказати, щойно під Мотовилівкою здобули блискучу звитягу над найманцями іноземного імперіалізму і, пригрозивши убік воріженьків наших кулаком, – пообіцяв, що однині Україна буде вільною і жоден ворог не посміє ступити на нашу, Богом дану, землю!

І знову покотилося по київських горах:

– Слава!

– Слава!

– Слава!

Ораторський хист Петлюри, як звикле, переривався бурхливими, тривалими оплесками.

А потім хтось плаксивим голосом намагався читати:

*На майдані коло церкви
революція іде.*

*– Хай чабан! – усі гукнули, –
за отамана буде.*

– Ніколи в нас не буде отаманом чабан!

– Не треба нам чабана!

– Ми – не вівці!

– В нас вже був отаманом Шинкар – і що з того?

– Пропив Україну!

– І Швець був!

– І босі ходилисьмо!

– І Ангел навіть був – і що з того?

– Обрізали крила!

– В нас є Петлюра – і нам не треба нікого!

– Бо він не просто отаман, а Головний!

Головний отаман кидав на всі боки головою.

– Буцімто сам себе обнюхує і дивується, як пахне.

А ближче Михайлівського золотоверхого стоїть сивий-сивий дідусь і раз по раз витирає очі кулаком.

– Ви чого, діду?

– А від чого мені радіти?

– Як так?

– Під Мотовилівкою мого Пилипка-сердюка вбили.

– А за віщо?

– За те, що до Гетьмана пішов за Україну воювати.

А багатотисячний, різнобарвний і різношерстий натовп випромінював яскраво удячність «своєму визволителю».

Такого не було з часів Богдана Хмельницького – гетьман аж піднявся на стременах і викинув убік Московії свою бронзову булаву! Важко зрозуміти, чи закликав до нового возз'єднання, чи погрожував?

А опісля: «Тижнів два уряджувались обіди, вечері, банкет; скручувались сувої самохвальних промов, компліментів і собі, і своїм сусідам; випускалось у повітря петарди «революційних» слів, погроз, обіцянь. «Національні герої» як у теплій ванні ніжились і жмурились від усього цього», – писав Володимир Кирилович, а він то знав, бо сам там бував.

І тільки дехто перешіптувався:

– Треба було б, аби на білому коні в Київ в'їздив не Петлюра, а генерал Гренер – начальник штабу німецьких військ в Україні.

– Або ж Ленін.

– Кажуть, большевицький вождь признався: «Под знамями Петлюри мы отправили все свои революционные комитеты¹⁸».

– Кажуть, Ленін послав в Україну на допомогу тим комітетам своїх москалів, латишів і навіть китайців.

– І Святополка¹⁹ Окаянного послав. Бо то він під Мотовилівкою наших синочків під кулі поставив.

– Треба, коб на майдан в'їжджав першим Коновалець.

– А він ще в'їде.

І тільки гетьману Скоропадському вже було не до тих розмов і не до тих бенкетів, він, перевдягнутий у німецького офіцера у німецькому ешелоні, вирушав у Німеччину.

Про що він думав?

Уперше почав підраховувати, скільки ж то він гетьманував? Приступив до своїх обов'язків, здається, 29 квітня, а зрікся 14 грудня. То скільки ж то? Квітня не рахуємо. Почнемо з травня. Травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад і... вважай – сім з половиною місяців.

¹⁸ Насправді ці слова належали червоному командарму Антонову-Овсієнку.

¹⁹ Тут мається на увазі царський генерал Святополк-Мирський.

Що не кажуть, а час короткий, як у зайця хвіст. Щось не пам'ятає, щоб хтось із гетьманів керував державою менше від нього... Ні, таки не було. А за короткий час що ж можна зробити?

– А я все-таки зробив, – сказав сам до себе..

Як і іншим, йому доводилося воювати, але поміж боями він усе-таки щось устиг.

– Спробувати перерахувати? – питає сам у себе.

– А чому ж би й ні, – відповідає сам за себе.

Було відкрито близько 150 українських гімназій і не тільки в містах, а й в селах. У тих школах, що залишалися з чужою мовою навчання, введено українську мову обов'язковим предметом, а також історію, географію саме України та українську літературу. Добре пам'ятає, що 6 жовтня урочисто оголошено в Києві перший Державний український університет, а 22 жовтня вже другий Український університет у Кам'янці-Подільському. Планувалося такі заходи і в інших містах. Засновано Державний український архів, в якому мали зберігатися документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограду, засновано Національну галерею мистецтва, Український історичний музей та Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну хорову капелу під орудою Кошиця та Державний симфонічний оркестр. Поміж науковими закладами перше місце, природно, належало Українській академії наук. На президента Академії запросив М. Грушевського, але видатний історик чомусь відмовився. Академік Вернадський не кремпувався, а згодився. Можна було б згадати і ще чимало добрих справ, однак нехай нащадки згадують.

Кажуть, із гетьманів найбільше для України зробив Іван Степанович Мазепа. Насправді ж за двадцять років свого правління збудував два колегіуми, не більше десяти церков, щоб у тих церквах потім на нього московські попи анафему проголошували? Затіяв одну битву – і ту програв.

А він, гетьман Павло Скоропадський, усе-таки встиг щось зробити. Якщо комусь не подобається – нехай зробиць більше!

– Я йому з вдячністю руку потисну, – сказав.

Що не кажіть, а таки не таланить тим Скоропадським в Україні: одному (Іванові) москалі хребет гнули, другого (Павла) німці аж занадто вподобали.

Скоро падають ті Скоропадські.

Хтось запитав:

– А як ви вважаєте: Петлюра любить Україну?

– Не сумніваюся, – відповів Скоропадський.

– А чого ж він якийсь такий, ніби на позиченій сцені грає?

– Це поведінка українського декласованого інтелігента, що вийшов із всеросійської імперської державности з усіма її віковими хворобами: марксизмом, космополітизмом, паціфізмом, безбожництвом і таким іншим...

Довго мовчать.

– Ось ви покидаєте Україну, а на кого ви її там залишаєте? – питає хтось.

– На полковника Болбочана, – каже Скоропадський.

Як людина, яка в той час була завжди поруч полковника, можу стверджувати: серед умов, які висунув Болбочан і на яких погодився приєднатися до повстання проти Гетьмана, було те, аби на чолі армії поставити авторитетного військового керівника.

Багато хто зрозумів, що це каменяка в город Головного отамана і намагання посісти його місце, але що насправді мав на увазі Болбочан – знав хіба що Скоропадський.

Болбочан, напевне, був поінформований про досягнуте порозуміння між Винниченком та представниками совітської Росії, а також про те, що большевики вже зосередили біля кордону України військові полчища з тим, аби відтягнути на себе гетьманські війська і дозволити бунтівникам розгорнути хаос усередині країни.

Ще недавно делегація Українського Національного Союзу радила Гетьману порозумітися з командуванням большевицьких прикордонних загонів. Давши згоду на повстання, полковник Болбочан категорично відмовився від спільних акцій з большевиками.

– З ким? Поруч із отими бандитами воювати? Ніколи цього не буде! – і впершив себе нагайкою по вичищеній хромовій халяві.

Усе це не сприймалося партійними провідниками, які і далі перебували в полоні «єдиного революційного фронту».

Відмова Болбочана від спільних дій з большевицькими частинами поклала початок затяжному конфлікту між ним і українськими лівими, себто есерами і еседеками, в тому числі і Володимиром Винниченком.

А тут ще й Микола Шинкар підліз під руку. Амбітний сотник не проти був витягти з ієрархічної урядової колоди якщо не туза, то принаймні посаду небитого козирного валета в особі міністра військових справ. Очевидно, покладаючись на Симона Петлюру, якого перед тим призначив отаманом усіх українських гайдамацьких кошів Слобідської України.

Шинкар навіть поставив перед Петлюрою завдання – визволити від большевицьких полчищ Полтаву і захищати Слобожанщину.

В час Гетьманату спритний Шинкар уже очолював на Звенигородщині збройні ватаги, які виступали проти гетьманської влади на місцях.

Шлях свій сотник (а пізніше підполковник) позначав кров'ю над представниками гетьманської адміністрації і штабу 6-го армійського корпусу, він без суду розстріляв командира корпусу генерала В. Слюсаренка, командира пішої дивізії генерала Л. Богаєвського і ще понад 100 старшин.

– Злочинець!

– Катюга!

– Збуй²⁰!

– Це – нечуване досі нищення офіцерських кадрів!

– Щоб отак своїх своїми ж руками?! – вигукували старшини в Полтаві на майдані.

Болбочан, не задумуючись, арештував ревком, який очолював Шинкар, і самого Шинкара арештував.

²⁰ Збуй – розбійник.

До того ж треба додати: з паперів, знайдених в арештованого, було видно, що Красная Армія негайно прийде на поміч бунтарям, аби «визволити їх із ярма» поміщиків, буржуїв і капіталістів, що «сидять в Директорії». Винниченко, тремтячою рукою поправив пенсне і зиркнув у бік Петлюри – це стосувалося їх обох, бо саме вони очолювали владу. Водночас збройні сили советської Росії, відверто порушуючи Берестейську угоду, перейшли у наступ і вже загрожували Харкову. Попри задекларовану спільність дій проти Гетьмана большевистські керманічі все робили для того, аби завадити встановленню влади Директорії на Лівобережній Україні.

Московські вже не большевики, а меншовики, незважаючи на заборону Болбочана, скликали в Харкові «робітничий з'їзд», де відкрито закликали до повалення Директорії, щоб зберегти «единую и неделимую Россию».

Зважаючи на складність військової ситуації в прифронтовій смузі та невідкладного формування місцевих органів влади, які могли б підтримати українську владу, Болбочан розігнав з'їзд з огляду на його виразну антиукраїнську спрямованість.

– Розвертайте свої паршиві рожі убік Чукотки!

– І драпайте, поки ми ще шаблі з піхов не повиймали! – кричали убік делегатів.

Треба наголосити, що нам доводилося воювати на два фронти: проти большевицьких і проти добровольчих військових формувань. Про це засвідчує хоч би щоденник відомого політичного діяча Євгена Чикаленка: «... коли почався в Селешині під Полтавою бій добровольців з Болбочаном, то місцеві большевики організували революційний комітет на чолі з Шинкарем – українським лівим есером і порозсиляли по селах посланців скликати селян брати Полтаву... Через години три після наїзду селян, розбивши добровольців, в'їхав в город Болбочан і, роззброївши селян, розігнав їх, а у добровольців одняв зброю» і порадив їм:

– Негайно наживайте п'ятами з України, бо...

І так було зрозуміло, що має на увазі полковник.

– Отак, дядьки, в хлівах воли ремигають, а ви тут дурнів корчите!

– Якщо через півгодини не роз'їдетеся – коней повипрягаємо!

– Та й сани нам знадобляться!

– А від москалів і оцих баламутів подалі тримайтеся!

– Обережно, Хведьку, жуй редьку!

– Помаленьку, Хведьку, бо я редьку їла, помаленьку притискай, коб не запер...

– Вони вже не одного з пантелику збили!

– Такої ласки повно і в Параски!

– Не спускайся, Грицю, на дурницю, бо дурниця тебе зрадить...

– ... що й ворожка не порадить!

– Глядіть, хлопці, щоб не було вам такого, як пастухові коло конопель!

– Отож, давайте по-доброму! Повертайте голоблі!

І «хлопці» роз'їхалися.

Пізніше Болбочан те саме вчинив і зі з'їздом Селянської спілки, що був організований українськими лівими есерами, які також проголосили боротьбу з Директорією.

– Перестріляти б ту сволоту! – наче вилаявся хтось

– Ти про кого?

– Та про тих же москалів!

– Але жодного з них жодна болбочанівська куля не зачепила.

– А шкода.

А за Полтавою проти Директорії вже піднімав бунт все той же навіжений Шинкар, який вислизнув із в'язниці. Про Шинкаря казали: «Той як загилить у шинку – то назавтра кого-кого, а шолопаїв обов'язково підніме».

І на сей раз підняв, одначе йому руки одразу скрутили.

Проте, засуджений до страти, утік (чи знову допомогли втекти) з-під варті й об'явився червоним комендантом аж в Умані.

Як пізніше згадували, воював уже на боці большевиків, заки в листопаді 1920 року не був зарубаний козаками 2-го кінного полку імени Івана Мазепи, який під орудою Дубового входив до складу Дієвої армії УНР.

Три тисячі чоловік по черзі рубали негідника і жоден не відмовився. Вже не було видно ні ремінної куртки, ні баранячої папахи, ні високих наваксованих ялових чобіт, ні жодного вуха, ні жодного пальця, навіть мізинця – а хлопці рубали й рубали, аж поки командир не гукнув:

– Годі! Забагато уваги ми йому приділили!

Під час наступу московських ординців у грудні 1918 року Болбочан заборонив агітацію на користь так званої влади робітничих депутатів, а також антиукраїнську пропаганду.

– Не має значення яку – монархічну чи большевицьку!

Під загрозою смертної кари була соціалістична агітація, про промосковську й мови не могло бути – розстріл на місці!

– Не має значення хто ти – комісар чи мужик!

Це дуже стурбувало Винниченка. Він зажадав скасувати розпорядження обох воєначальників негайно.

– Бо вони загрозливі для соціалістичної революції!

Буцімто не бачив, що на Лівобережжі наступають большевики, в Галичині свої претензії на українську землю висовують поляки, з південного сходу суне Добровольча армія генерала Денікіна, над Дністром збираються у похід в Україну румуни, а тут ще й доморощені отаманчики з усіх сторін шарпають Україну, як повію, за спідницю:

– Бий свій свого – хай чужий боїться!

Цій, збуреній революцією, атмосфері відверто почали підігравати прокомуністичні ватаги, які замість того, аби створити регулярну національну армію, запроваджувати дисципліну в ній, виступали за так звану демократію.

– Так це ж анархія, яка доконає нашу Україну!

Болбочан не міг миритися з такою руйнацією, з таким повсюдним свавіллям, із таким хаосом, до якого були причетні в першу чергу такі постаті, як Володимир Винниченко і Омелян Волох.

Пригадую слова поручника Генерального штабу, молодого і ставного вояка Євгена Маланюка²¹:

²¹ В майбутньому славетний український письменник.

- Краще б він оповідки писав, ніж політикою займався.
- Ти про кого? – запитав я у Євгена.
- Та про Володимира Кириловича²².

На що мій побратим Письменний Микола воякові зауважив:

– А ти, пане поручнику, йому підказав би.

– Субординація, пане сотнику. І я не збираюся її порушувати. Володимир Кирилович і в літературі генеральний секретар, а я і тут всього-на-всього – поручник. Не більше.

Як писали окремі демократичні газети: непомірно великої шкоди будівництву нової України завдавала відсутність єдності в суспільстві та в державних структурах. Навіть у самій Директорії. А тут ще й виникло політичне протистояння між головою Директорії і Головним отаманом українських військ.

Винниченко не відступав од своєї «демократії» в армії, Петлюра (з намови Коновальця) ніби схилявся до кадрової армії, але доволі таки обережно. Тертя на цьому непорозумінні між Петлюрою і Винниченком перейшли вже у відверту ворожнечу.

Болбочан у цю непевну годину хотів залучити в армію (щоб підсилити її) якомога більше кваліфікованих кадрів. Наприклад, він звернувся до колишнього командира Харківського корпусу генерала Олександра Лігнау продовжити службу саме в українській армії – генерал охоче згодився, однаке Директорія навідріз відмовила йому і навіть домагалася його арешту. Потому Болбочан не раз звертався до Головного отамана з проханням призначити до Запорізького корпусу відомого генерал-хорунжого Зураба Натієва, високо оцінюючи його фахові здібності та заслуги перед Україною, про які, здавалося, вже всі знають, проте Петлюра передав справу генерал-хорунжого до Надзвичайної слідчої комісії з мотивацією: «Генерал-хорунжий неадекватно повів себе під час антигетьманського повстання».

Це викликало обурення в Болбочана, яке він у різкій формі висловив Головному отаману:

²² Тут мається на увазі Винниченко В. К.

– Отак ми всіх порядних пересадимо, а з ким Україну захищати будемо?

Не трудно здогадатися, що така поведінка Головного отамана викликала невдоволення і в інших офіцерів, які перед тим проходили службу в царській армії. Відразу поширилися чутки:

– З наказу українського республіканського уряду розстрілюють усіх чесних офіцерів!

– І не тільки офіцерів – солдатів розстрілюють!

– І не тільки солдатів – усіх чесних!

Хто розповсюджував такі чутки – не трудно здогадатися.

Тут же і розстріл під Полтавою з наказу Шинкаря згадали. Старшини, незважаючи на проголошену мобілізацію, відверто почали ухилятися від служби; великий (і далеко не гірший) контингент офіцерства не без підстав подався на Дін до російської Добровольчої Армії, а Винниченко, як мені не раз здавалося, з вікна свого широкого кабінету дивився услід йому і навіть посміхався – ще б пак, він все ще боявся цього війська й особливо не розумів тих, хто без примусу, добровільно став на захист Батьківщини.

– Це не випадково, – не раз казав він. – Однак на макуху не клюну, – відразу ж застерігав.

У нього була якась уроджена недовіра до всього офіцерського, незважаючи на те, що в його середовищі були люди такі ж, як і він, за походженням із села і з прагненням допомогти тому селу не загубитися на узбіччі цивілізації. Проблема Винниченка у тому, що він був якраз настільки даровитим письменником наскільки бездарним політиком у країні з окраїнною назвою, де не так просто розібратися що і до чого. У країні з чи не найбільшої у свій час імперії, яка сповзла до бездержав'я, майже покинутого власною інтелігенцією, що подалося вислужуватися перед своїм найлютішим поневолювачем.

Чи розумів це Володимир Кирилович?

– Без сумніву.

– Але зараз він, здавалося, зовсім не розумів супроти кого підуть воювати ті в офіцерських погонах із Дону.

Скидалося на те, що Директорія не виявила заклопота-

ности тим, що під час оголошеної мобілізації нові військові частини залишилися зовсім без керівництва, бо високі очільники української держави більше боялися своєї потужної армії, ніж зовнішньої агресії, на кожному кроці їм вивжалася підступна «офіцерна» і «контрреволюція».

Голова Директорії не забарився організувати старшинські школи для «політично свідомих робітників і селян», а у штати військових з'єднань ввести за московським зразком політруків і політичних комісарів.

Одначе з тим не погоджувався Головний отаман. Симон Петлюра видав «Наказ про організацію українського війська», в якому, зокрема, зазначалося: «Всі громадяни, що пройшли військову муштру у всіх родах зброї і во флоті, здатні носити зброю, від 20-ти до 35-ти років включно, й старшини до 43-х років, повинні негайно стати у ряди Армії УНР для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством для здобутків землі і вільного життя, вільних прав трудящому народові та для того, щоби забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в УНР».

Таким чином армію УНР планувалося поповнити 150 тисячами багнетів і шабель.

Полковник Болбочан вважав таку мобілізацію передчасною та недостатньо продуманою через майже повну відсутність державного апарату на місцях. Про це він і писав Головному отаману: «Для того, аби прийняти таку кількість людей, то треба мати на місцях добре налагоджений мобілізаційний апарат, як рівно ж і по управліннях повітових військових начальників».

– Мобілізація голодних і роздягнутих новобранців могла б привести їх до лав большевицьких, які ніколи не були скупі на обіцянки, – казав він.

Болбочан радив Петлюрі насамперед розпочати підготовку кадрів старшин, яких так не вистачало в війську.

Час підганяв і Болбочан таки розпочав мобілізацію на Харківщині, але ця мобілізація стосувалася лише офіцерів і юнкерів до 35-ти років. Ніби й не порушив наказу

Головного отамана, але й до кінця не виконав його, себто, призвав до війська тих, хто в першу чергу був там потрібен.

Якось старшини балакали межі собою:

– Політична позиція Болбочана дуже не подобалася багатьом лідерам Української Народної Республіки.

– І в першу чергу голові Директорії.

– Винниченко підозріло поставився щодо дій Болбочана супроти рад, які відкрито демонстрували свою прихильність до советської влади в Росії під час повстання проти Скоропадського.

– Мабуть, полковник і не знав, що під час перемовин у Києві між делегаціями советської Росії і України Винниченко нелегально зустрічався з Раковським і Мануїльським²³.

– І за підтримку Росії в повстанні супроти Гетьманату обіцяв легалізувати діяльність комуністичної партії в Україні та утвердити робітничо-селянську владу.

Ось так!

Водному зі спогадів тих часів читаємо: «В кінці грудня 1918 року був у Києві полковник УГА (Української галицької армії) Гнат Стефанів. На зборах старшин Січових Стрільців він доповідав про бої за Львів. Невдачу зі Львовом він пояснював тим, що: мало було війська, воно не було добре ознайомлене з самим містом і бракувало технічних середників. Українська армія Галичини не мала ні артилерії, ні панцерників, ні літаків, їй бракувало крісових набоїв, одягу, харчів і в цьому допомогти їй мусить Українське правительтво в Києві».

Нагадаємо: тоді в Києві вже була Директорія, а отже, там був Коновалець, фігура як не перша, то й не друга після Петлюри.

Та повернімося до Гетьманату. Це ж було ще недавно. Скоропадський, виявляється, давав зброю. Бо її було повно. Гетьман вислав загін Січових стрільців, бронетехніку, навіть авіацію, кілька вагонів зброї, одяжі, взуття, харчів, десять мільйонів в австрійській валюті. Але галицькі кер-

²³ Х. Раковський і Д. Мануїльський – високі урядовці советської Росії.

маничі (чи б пак, на той час уже вожді) повели своїх стрільців не на Львів, а на Київ. А ще точніше – і на Мотовилівку.

Як зараз бачу голову Директорії на Софіївському майдані. Винниченко ніби щойно зліз з Богданового бронзового огиря, піднявся на сцену і, вимахуючи довгими розстібнутими рукавами, переконує всіх, а, здається, що в першу чергу самого себе:

– Одразу після нашої перемоги, як свідомий і виразний український реакціонер, він підірвав і убив на всьому Лівобережжю авторитет і вплив Директорії і поведився там, як найлютіший ворог її!

– А хіба вона мала коли-небудь авторитет? – не витримав хтось.

Винниченко – як не чує.

– Він наставляв скрізь таку адміністрацію, яка нічим майже не відрізнялася від гетьманської.

Хтось вигукнув:

– А бувало, що й самих гетьманців ставив!

– Бувало.

– Бо не було кого.

– Він розігнав на Полтавщині з'їзд Селянської спілки! – кричав Винниченко.

– Ну, й торочить, як дратвою строчить!

– Бо та спілка підтримувала большевиків!

– Він розігнав у Харкові робітничий з'їзд, який мав продемонструвати солідарність робітників України і Росії!

– Большевицької Росії!

– Хіба не ти виступав за «спільний революційний фронт з російською демократією?» А що з того вийшло?

– Язик у нього, як волоський ціп: раз по снопу, а два рази по току!

– А чому ти, Голово, не згадуєш отаманів, які переходили на сторону большевиків і воювали з військовими частинами Української Народної Республіки?

– Якими отаманами? – кинув униз густі брови Винниченко.

– Ну, хоча б Волоха, Шинкаря...

- Я не знаю таких отаманів.
 - То й погано, що не знаєш, Голово!
 - Не має вовк чим срати, то ликом.
- Того вже не стерпів Голова і зійшов із помосту.

Повсякчасно протидіючи Болбочану у створенні регулярної армії, Винниченко навіть не усвідомлював того, яка місія полковника в державотворенні України. Вже будучи в глибокій еміграції, не забував закидати Симону Петлюрі в тому, що той знаючи, яку страшенну шкоду для української революції несе Болбочан, не покарав його вчасно.

Дійшло до того, що опоненти одверто звинувачували полковника в проросійській орієнтації.

– Російський дух був не тільки в штабі Болбочана, в його ближчому оточенні, а й серед старшинського складу багатьох частин. Будучи комендантом Лівобережної армії, він призначав на відповідальні посади у війську старшин, для яких українська справа була зовсім чужою, – любив наголошувати голова уряду.

Були й такі, котрі заявляли:

– Здав Харків без бою, не ставлячи большевикам належного опору.

– Допустив відхід деяких частин на Лозову для сполучення з Добровольчою армією!

– Вів таємні зносини з донським генералом Красновим!

– Відійшовши за Дніпро, тим залишив самовільно фронт!

– Покидаючи позиції, захоплював повітові запаси цукру і скарбниці!

Стояв і думав, що відповісти?

Звісно, жодних харчових запасів і скарбниць із грошима він не захоплював і зараз навіть шкодує, що не зробив так. Принаймні, вони не потрапили б в нечестиві руки.

Відомо, що хоча Болбочан і розігнав з'їзд Селянської спілки, однак тих, хто не цурався праці, він од себе не відштовхнув. Хлібороби готові були брати участь у військових діях, послали делегацію за делегацією, просячи:

– Допоможіть нам організуватися, дайте зброю і ми до-

поможемо вам вибити московських бандитів. Бо ми, куркулі, ті, що ні в кого брати не звикли, ми своє боронити будемо, ми не з фронту, а на фронт тікаємо!

Але Петлюра відповідав:

– Така допомога нам не потрібна, оскільки Директорія розраховує на успіх переговорів у Москві з представниками радянської Росії.

На політичній нараді 26 листопада 1919 року він, зокрема, заявив:

– Так, наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії. Тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу і державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати до уваги. Самі російські більшовики словами Леніна заявляють, що тільки через боротьбу з Україною більшовизм не дійшов до Західної Європи... Денікіну приходить кінець, бо вже взяли більшовики Курськ і Бахмач. Проти добровольців підуть народи Кавказу й Кубані. Нам треба вирватись із цього тісного кутка, виспатись і відпочити, а тоді ми підемо вперед!

Головний отаман вірив, що послана в Москву делегація швидко замириться з більшовиками і зовсім не вірив у донесення полковника Болбочана про число й активність більшовистського війська на фронті.

– Якісь банди він з переляку сприймає за червоноармійські загони – не більше.

Пам'ятаю, як Болбочан кричав якомусь урядовцю:

– До сеї пори я бився з більшовиками, донськими козаками і Добровольчою армією і з німцями дотримувався вичікуючої тактики, тепер уже не так буде! Інша пора настала!

Він тішив себе і тут же повідомив, що через консула Нідерландів у Харкові нав'язує контакти з Антантою, бо харківський 1-ий Німецький корпус хоче пропустити більшовиків

через Харківщину в Донецький басейн для боротьби з союзниками. Болбочан повідомив також, що за словами нідерландського консула Антанта готова подати Україні військову допомогу проти большевиків і німців.

На що Головний отаман зауважив:

– Зараз ми повинні мати військову силу, яка б стояла на сторожі інтересів нашої Державної самостійности і біла б не тільки гетьманців, але давала рішучий отпір і приймала профілактичні засоби відносно німців...

Водночасі Петлюра наголосив:

– Українське військо завжди має «бути готове і до активного отпору Антанті, коли вона буде нав'язувати нам свою волю і насильно тягти в московське ярмо».

Наголосив слушно, проте до організації збройних сил України докладався якось так, наче перед тим три доби поспіль ціпом викручував на току.

Ви можете собі уявити величезний простір, перенасичений вошима, кліщами, коростою, сухотами, грипом, трипером, грибок, брудними онучами, порваними чобітьми, шликами, погонами, медалями, орденами, гвинтівками, кулеметами, гарматами, бронетехнікою, снарядами різного калібру, патронами, возами, кіньми різної масти і, головне, людьми втомленими, неохайними, по суті, одностатевими, лихими, жорстокими людьми, які склалися (для полковника Болбочана) з Запорізького корпусу, корпусу Січових стрільців, окремих невеличких отаманських загонів, що в сумі нараховували до 30 000 багнетів при 50 (а може, й 60) гарматах і до 2 000 шабель.

Увесь цей фронт тягнувся до 600 (шестисот!) кілометрів, починаючи од Старобільська через Харків, Конотоп і – аж до Дніпра.

Ворог переважав у декілька разів і мав усі можливості для широкого маневру з охопленням українських частин із флангів. Ситуація ускладнилася ще й тим, що московським большевикам вдалося порозумітися з солдатськими радами, що були створені в окупаційних німецьких части-

нах. Сторони домовилися: німцям буде виділений залізничний транспорт, продовольство і гарантовано безперешкодний виїзд у Німеччину (через Україну!) в обмін на допомогу в українсько-російському збройному конфлікті. Командування 1-го армійського німецького корпусу відразу висунуло Болбочану ультиматум:

– Негаймо вивести українські війська з Харкова!

– ?

– В іншому випадку ми підтримаємо большевиків!

Урешті-решт командувач військ советської Росії В. Антонов-Овсієнко засвідчив, що Болбочан таки «мусив покинути Харків».

У Полтаві німецьке командування, порушивши нейтралітет, навіть допомогло московській орді зайняти місто.

Це все спонукало Болбочана до відступу від Старобільська аж до Дніпра. Можу засвідчити, що виступили з міста, звичайно, не всі, але добровільно зброї скласти ніхто не забажав. Проте окремих старшин і козаків наші «союзники» нахабно і зухвало при вселюдді (показово) роззброювали на вулицях міст.

– Schnell²⁴!

– Schnell!

– Schnell!

Якийсь вояк не витримав, скинув з рамена рушницю, націлівся в окупанта, але... забув, що в магазинку жодного набою не залишилося, а в окупанта їх було вдосталь, і той усадив у груди воякові цілу обойму.

Увечері, 10 січня 1919 року Болбочан, перехрестивши груди перед голою, вологою стіною, телеграфував Петлюрі:

«Доброго здоровля, пане Отамане²⁵!

Я Вас попросив до дроту по дуже важним екстремним справам, котрі відкладати не можна ні на одну годину. В той

²⁴ Швидше (нім.).

²⁵ Ця та наступні доповідні отамана Болбочана подаються з легкими орфографічними і пунктуаційними правками.

раз я повідомляв Вас про дуже скрутне моє становище, котре з кожним днем ставало все гірше й гірше, а тепер воно катастрофічне. Запорожський корпус – основна сила Української армії, але яка б не була сила, вона має свої границі. Запорожський корпус з самого першого дня перевороту, себто з 17 листопаду, безмінно працює в бойовій обстановці, не кажучи про те, що й до того дня він весь час був у бійках з більшовиками. То я й настоював весь час дати мені до цього корпусу хоч 4 полки Галичан. Останні два тиждні це період самого сильного бойового напруження. За Харків Республіканська дивізія і 1[-ий] Дорошенківський полк б'ється особливо по-лицарськи. Після опущення Харківа бої не припинилися ні на одну годину – приходилося здержувати весь час дуже гарне військо ворога значно переважаюче кількістю. Вчора у нас були дві бійки дуже удачні, ми розбили великі сили ворога. Але воров настійчиво продовжував насуватися свіжими силами, а сьогодні великими силами він цілий день вів наступ по всьому фронту. Скрізь ворог був розбитий, а в районі станції Мерчик-Максимівка ворогові удалось оточити 1[-ий] піший Республіканський імени отамана Болбочана полк. Славетний полк цілий день вів нерівний бій і до вечера почти весь був знищений. Забиті всі найкращі старшини і козаки. В даний мент полк майже не існує. Замінити його не маю чим, всі останні полки теж б'ються. Всі змучені, люде на ногах не тримаються. Піддержки не знаю звідки взяти. Весь час дивився на Київ, гадав, що Київ мені що-небудь допоможе, але нічого від нього не маю. Тепер я рішив спасти останки дійсних Українських героїв і патріотів, це останки Запорожського корпусу. Ми перед батьківщиною свій обов'язок виконали чесно, а як хто нас буде в чім-небудь обвинувачувати, хай робе це той, хто більше нас зробив для батьківщини... Накажу Люботин опустити. Мій шлях відхода – на Полтаву, а частина піде на Лозову-Катеринослав. Полтаву утримати своїми силами буде важко. Я гадаю, що Україна ще ніколи не переживала такого скрутного становища, як зараз. На нас насуваються російські більшовицькі війська над організацією котрих працювали цілий рік найкращі старшини генерально-го штабу російської армії. Це військо воює з ідеєю українства,

воно з наміченою метою йде знищити все те, що підтримує Україну. Вороги відверто передають, що їм необхідно знищити мій Запорозьський корпус, котрий для росіян найстрашніший, як строго національний (особливо Республіканська дивізія). Окрім російських большевиків, куди не повернись, у мене скрізь фронт – то свої хатні вороги, котрих необхідно во ім'я всього святого знищити (українські большевики, українські монархісти, авантюристи...). Таким є Махно на Катеринославщині, котрий примушує мене відділяти міцний загон для боротьби з ним і як тільки вдасться кінчити з ним, у Прилук піднімає голову Ковтун, котрий має досить сильний відділ. Багато таких героїв працюють по всій Україні, нищать її, з ними приходиться боротися, а сили все зменшуються. Багато допомогли в цій справі добродії Шинкар і К°. З Дончакми бійки припинилися, але становище з нами не вияснено. Добровольці посуваються на Славянськ і теж рвуть мої сили. Підкреслюю, становище катастрофічне. Необхідно Київ кинути всі балачки, необхідно оголосити сувору і тверду владу і проводити її в життя, необхідно ввійти у зв'язок з Донським військом проти большевиків, необхідно запитати Денікіна, чого його армія від України хоче, з союзниками негайно треба порозумітися і стати з ними в реальні відношення, необхідно визвати часть війська Галичан і післати сюда. Раніш я просив 3-4 полки, то було раніш, а тепер давайте уже 2 дивізії в повній організації. Через тиждень двох дивізій буде уже мало. Ви мені скажете, що у мене є багато полків, окрім Запорозьського корпусу, – так, пане отамане, маю дуже багато різних полків, але всі ці полки треба поставити хоч на один місяць в нормальні умовини, на кождий такий полк дати по кілька старшин і козаків Запорозьського корпусу, котрі навчали б, кождий день пороли б половину так званих «товаришів», а деяких і розстрілювали, а через місяць будуть розкiшні. На превеликий жаль я не можу виділити з Запорозьського корпусу ні одного старшини, або козака, бо цих героїв не багато і потрібні вони для великого діла. Хай Київ заворушиться, хай всі відверто подивляться небезпеці в вічі і тоді побачите, що треба йти не на компроміси з большевиками, а рiшуче з ними боротися. Може я не в курсі справ, може Київ на що-небудь

*сподівається, тоді скажіть, аби й я знав. Край нищиться за-
клятими ворогами України, гаяти часу не можна. Не хочу до-
пустити, аби всі події минулого року точ в точ повторилися
і в цім році. На Вас, пане отамане, дивиться вся Україна. Я
скінчив.*

Отаман Болбочан.

Полтава».

На жаль, адресата викликати не вдалося, тому від імени Петлюри доповідну від Болбочана прийняв генерал Олександр Осецький.

Оця доповідна від 10 січня зі станції Люботин підкрес-
лює катастрофічний стан українських військових ча-
стин, які були в розпорядженні Болбочана. Командувач із су-
мом констатує безвихідь у цій ситуації, що склалася: «Вчора у
нас були дві бійки дуже удачні, ми розбили великі сили воро-
га. Але ворог настійчиво продовжував насуватися свіжими
силами, а сьогодні великими силами він цілий день вів на-
ступ по всьому фронту...» А фронт то який!! За всю історію на-
шого народу, починаючи з найдавнішої доби, він не мав такої
широти, всеохопності і такого скупчення людей і озброєння.

В районі Мерчик – Максимівки большевикам удалось
оточити 1-й піший Республіканський полк.

Загнули всі...

Жоден з козаків і старшин не був повернутий спиною до
ворога!

Отаман ходив межі трупами, і всі вони були – очима до
нього.

Вочевидь, вони мали йому що сказати.

І він їм мав, але промовчав, аби не ятрити душі їхнім рід-
ним.

Нараз він зупиняється, викидає руку дашком, вдивля-
ється в далечінь:

– Сотнику, бачиш?

– Що, пане Отамане? – питаю я.

– Вони, здається, наближаються... Хлопці, вставайте!
Без вас перемоги не буде! – і махає руками, буцімто підво-
дить мерців із землі... – Вставайте, хлопці! Я вас дуже про-

шу: вставайте! – і, о, Боже, вони один одному підставляють руки під пахви, під лікті, під коліна, під спину і допомагають підвестися ...

І Отаман їм допомагає...

І я котрогось беру за поперек, а він дивиться на мене такими, що я не витримую й опускаю його на землю...

А над засніженим полем лунає:

– Ми перед Батьківщиною свій обов'язок виконали чесно...

– Ми перед Батьківщиною свій обов'язок виконали чесно...

– Ми перед Батьківщиною свій обов'язок виконали чесно...

– Не губить Україну...

Потому Отаман підходить до мене й отак, ніби струшуючи сніг із галіфе, несподівано каже:

– А, правда, добре, що вона цього не бачить?

Я не відаю, що відповісти.

– Це все, сотнику, робилося від мого імени.

– Чому від вашого?

– Адже полк носив моє ім'я.

– Носив. Але...

– Моє ім'я розстріляно на цьому снігу?

– В жодному разі, пане Отамане.

Болбочан пильно дивиться мені в очі:

– Якщо не прийде підкріплення...

Не розумію.

– Про що ви, Отамане?

– Якщо не прийде підкріплення – мій шлях відходу на Полтаву, а частина піде на Лозову, Катеринослав. Туди, ближче до батька Махна.

Харківський губернський комісар Тимошенко за дорученням командувача Лівобережного фронту приїхав до Винниченка з проханням виділити допомогу для того, аби зупинити большевиків.

– А ви самі бачили тих большевиків? – запитав голова Директорії.

– Ні, я не бачив, але командуючий Лівобережного фронту мене послав просити негайної допомоги, бо через тиждень-півтора большевицька орда захопить Харків і не тільки, – каже Тимошенко.

– Ви і Болбочан нічого не знаєте. То зовсім не большевицька армія, а місцеві банди; у нас з большевиками умовлено, що вони воювати з нами не будуть, і я в цьому впевнений.

Вже з цього видно, що Винниченко був і далі засліплений «спільним революційним фронтом з російською демократією», московською пропагандою всесвітньої пролетарської революції і тому не зміг оцінити ситуацію на східному фронті.

– Або ж він свідомо чекав поразки командуючого Лівобережним фронтом, – сказав полковник Алмазов.

– Важко повірити, але... – мовив другий, не менш відомий генерал-хорунжий Присовський.

Все це, зрозуміло, відчутно послаблювало в першу чергу український антибольшевицький фронт.

А в напрямку Слов'янська вже просувалися загони Добровольчої армії.

– Піднімають голову донські козаки.

– Через те треба викликати з Галичини додаткові загони Січових стрільців.

– І то негайно!

«Раніше я просив 3-4 полки, то було раніш, а тепер давайте уже 2 дивізії в повній організації», – писав він до Петлюри.

Але його ніхто не почув.

Точніше, не захотів слухати.

І 20 січня 1919 року він складає доповідну через отамана В. Бронського вже для Директорії. Ми беремо її з архіву.

«Всі мої домагання, аби Київ оцінив сучасний мент і важність фронту не мали успіху, – з гіркотою в голосі признається Болбочан. – В своїх домаганнях я уже іду далі. Становище Вам уже відоме. Наступати на ворога не маю сили, всі мої вірні полки стомлені і з них більша половина уже перебита, а решта до бою нездатна. Повторювати свій доклад, котрий

10 днів назад я зробив отаманові Петлюрі не буду... Ваша допомога – один міф... Авангарди цієї допомоги уже прийшли, але я не маю часу їх обезброїти, бо то є зброд, а не війська - це фастовський курінь. Другі частини, котрі йдуть з Київа, теж такі. Тільки січовики, надіюсь будуть кращі, але один полк (котрий виходить того часу з Київа) не допомога, та й то буде вже пізно. Мої частини дуже стомлені і потребують відпочинку. Всі вони можуть вмерти як і умірають, але цього я не допускаю, бо толку з цього не буде. Найбільша кількість в полках 400 багнетів, є такі, що мають 200. Ці люде мусьят бути кадром для будовання військових частин... (Стрічка порвана). Всі частини котрі зараз прибувають до мене думають, що тут будуть відпочивати, або гратися. Київ присилає частини не одягнені, без харчів – це можуть робити люде не розуміючі бойової обстановки.

Но це все дрібниці. Важно те, що Полтаву залишаю, бо тримати не маю чим. Допомога вимагає, аби над нею працювати в крайнім разі 2 тижні. Я відхожу на Кременчуг, де буду боронитися, а головним чином організувати Запорожський корпус і другі частини, котрі працюючи з Запорожцями теж стали гарними частинами. Ар'єргарди будуть затримувати ворога в районі Ново-Санжари і Кобеляки. Ті активні частини, котрі йдуть з Київа будуть складать Ромоданівську групу і будуть мати важну оборонительну лінію по Псьолу у Ереськи і по Хоролу в районі Миргорода. Лозовська група буде прориватися на Павлоград на з'єднання з отаманом Гулієм. Всі ці групи будуть підготовлятися до активних операцій. Крім цих частин, буду приводити до порядку і ті частини, котрі зараз не боєдатні (себто котрі розложилися).

Ми все зробимо, що від нас вимагає обов'язок перед Україною, але це не все. Необхідно, аби Директорія... (Порвана стрічка). У своїм докладі отаманові Петлюрі я прохав Директорію порозумітися з Антантою і стати з ними в реальні відношення. Може, треба буде піти на компроміс, але нам потрібно найменше три дивізії Французів, щоби за допомогою їх очистить Україну від ворогів. Треба три дивізії, а як буде те тягнути, то трьох дивізій буде мало. Я не боюсь казати правду і не боюсь суда історії, мій погляд патріота.

Я все сказав, тепер слова за Директорією. Моє прохання - не губить Україну. Я маю надію, що зі мною згодяться всі і, якщо зі мною згодяться, то прохаю перебалакати зі мною відносно бойового плану.

Я кінчив, будьте здорові.

Отаман Болбочан.

Полтава.

Ніхто такого вже не сподівався. Ну відступають день, відступають два, відступають три, чотири... І нарешті ні з того, ні з сього зупинилися. Буцімто не дають ради і відступити вже. Втомилися. З хвилини на хвилину, здається, викинуть догори білі, пробиті кулями, прапори чи чорні, обсмалені порохом, руки.

А вони на одній, окремо взятій, ділянці фронту, де молодий полковник Дяченко, нараз повернули коней і стали, як укопані, на прю. Одначе московити це зрозуміли по-своєму: «Далі не відступатимуть, отже, будуть здаватися». Але, щоб остаточно вибити усякий сумнів із голів «протівних хохлов», вирішили їх востаннє ще й добряче провчити.

Розвернули кінний ескадрон і пустили галопом на них.

Ті, як не бачили загрози. Стояли й далі на місці.

А коли ескадрон наблизився метрів на 50-70 – враз розступилися вліворуч-праворуч, у такий спосіб оголивши кулемети, що причаїлися на тачанках. Кулемети, як побачили перед собою вершників, відразу ощетинилися гарячими кулями і почали валити одного за одним ворожих коней із вершниками у глибокий, злегка обагрянений призахідним сонцем, сніг.

А позаяк трупи вже заважали пересуванню кінноти і в очах московських ординців зблиснув острах – вони повернули своїх недобитих і подалися навтікача.

Того тільки й чекала кіннота Дяченка – з флангів обхопила недобитих і до кінця добила їх.

Можна сміливо стверджувати, що підвалинами Української народної армії стали Запорізький корпус під командуванням Петра Болбочана та корпус Січових Стрільців Євгена Коновальця.

Запорозжцями керували «досвідчені, національно свідомі й загартовані у боях старшини, між ними – велике число кадрових і чимало з вищою військовою освітою офіцерів. У корпусі панувала зразкова дисципліна».

Те саме можна сказати і про корпус Січових стрільців.

Інші формування збройних сил Директорії не були дисциплінованими і легко розкладалися під впливом тих чи інших політичних колізій, а особливо большевицького агітаційного шабашу.

Болбочан якось сказав:

– Заки український патріот надумає, що сказати – московський шовініст три рази обкрутить землю фальшиво позолоченою обгорткою.

І до цієї «позолоченої» тягнулися худі руки і на агітаційному протязі добре провітрені пропагандою мізки повстанців, яких очолювали здебільшого самопроголошені отамани. Вони, не задумуючись, переходили у табір ворога. Якось Алмазов сказав Болбочану:

– Певне, варто було б приглянутися і чіткіше виокремити «хатніх ворогів», на яких доведеться розпорозувати свої щоразу скупіші ресурси.

Як у воду дивився бувалий воїн.

Невзбарі супроти Директорії на Чернігівщині виступили отамани Ангел і Хищенко, на Одещині – Заболотний. Командування Армії УНР вимушене було посилати свої війська супроти вчорашніх партнерів антигетьманського путчу, тим, без сумніву, послаблюючи важливіший для України фронт –анти большевицький.

Як висловився генерал-хорунжий Присовський:

– Така ситуація в збройних силах України привела до розпорозености і руйнації армії і не знаходила підтримки з боку кадрових командирів.

Тож цілком логічно на цьому овиді чітко проглядаються мотиви суперечностей між отаманом Болбочаном – досвідченим кадровим офіцером та авантюристом, неуком і пройдисвітом Омеляном Волохом, який нібито був поставлений до політично ненадійних отаманів, аби контролювати їх.

Як свідчить Олекса Алмазов:

– Спроби кадрових військових змінити ситуацію наражалися на опір очільників Директорії.

Коновалець, зокрема, згадував:

– Коли Січові Стрільці виявили намір ліквідувати «отаманію» – ніхто з членів Директорії не підтримав їхньої ініціативи. Більше того, майже кожен із них намагався створити підзвітну йому військову частину.

А голова Директорії Винниченко і далі продовжував дотримуватися своєї антимілітарної доктрини у військовій політиці. Петлюру важко було зрозуміти: те, що стверджував сьогодні, завтра вже заперечував. Варто згадати свідчення В.Проходи, котрий прямо каже у своїх спогадах «Записки непокірливого»: «Головний отаман Петлюра довіряв різним авантюристам та інформаторам, типу авантюрика Віденка, що щось організовували, інтригували, намагались як те шумовиння плавати на хвилях революційної анархії, підриваючи довір'я до регулярних частин...»

Такі реалії в армії і на фронті не могли не викликати обурення тих військових, які, не шкодуючи ні власної крові, ні навіть життя боролися за рідну землю супроти чужоземного поневолювача.

Мабуть, саме те спонукало отамана Болбочана знову звернутися з відкритим листом.

«Доброго здоров'я, Пане Отамане!

Все становище на Полтавському фронті Вам відоме. Всі мої частини абсолютно згубили сили за довгий безперервний бойовий період. Я весь час повідомляв Київ про становище, описував критичне становище, але це успіху не мало і тільки за те, що я у вічі правду казав, мене чуть зрадником не зробили. Мене обвинувачували навіть в тім, що я стою за згоду з добровольцями, що я з добровольцями порозумівся - це є брехня. Все це неважно, всього цього я чекав. Я стою на тім ґрунті, на яким я стояв і раніш, у мене строго національний напрямок і одночасно борюся з большевиками, як справа, так і зліва. Я переконаний в тім, що і Ви, січовики, стоїте на такім же ґрунті як і раніше. Не знаю, що робиться зараз у Києві, але

для того, аби мене спровокувати ні жадного самого гидкого і самого низького способу не жалкують. Зараз я стою на чолі Запоріжського корпусу і ми всі кажемо: Україна мусить бути і ми доб'ємося цього. Запорожський корпус відвожу в резерв, бо він є нездатний до бою і треба не менш, як цілий місяць, аби корпус привести в бойову готовність. Працювати по організації прийдеться день і ніч. Прохаю Вас роз'яснити мені загальне становище в Києві, які перспективи, що робиться на Чернигівщині і т. д. Крім цього, абсолютно не розумію, які взаємовідношення між мною і січовиками. Між иншим, коли мій начальник штабу був у Отамана Грекова, то Отаман Греков згодився на те, аби я повернувся з посади Головнокомандуючого на посаду команданта Запорожського корпусу, котрий повинен відійти в глибокий резерв для формування. Но до цієї пори ніяких розпоряджень не маю, а навпаки якийсь добродій з генерального штабу задав питання моїм старшинам: «Чому мої частини не підлягають отаманові Сушку?» Ударна група абсолютно не хоче зі мною зв'язуватися і я не знаю про її завдання, як свого сусіда. Запорожський корпус, підкреслюю, до бою нездатний, як тільки поставлю його на позицію, буде багато гірше. Стараюся тримати позицію VI корпусом, але сподіватись на його не маю права...

(Далі телеграфної стрічки нема)».

Це був лист розпачу. Болбочан звертався за допомогою 21 січня 1919 року саме до Коновальця. Він добре усвідомлював, що з думкою командира Січових Стрільців рахувалися там, «зверху».

Не переповідаючи прочитаного, все ж хочу звернути увагу на такі моменти в документах: чому Болбочан не називав Петлюру Головним отаманом?

Як сотник головнокомандувача Лівобережного фронту, можу стверджувати: він у цій неймовірно ускладненій воєнній ситуації не вважав його таким, не вивищував над іншими, а ставив на те місце, яке той заслужував.

Своє ставлення до високопосадовців він висловив у такий, не зовсім прийнятий спосіб: звернення до Петлюри у доповідній у нього значиться з малої літери («пане Отама-

не»), а до Коновальця – вже з великої («Пане Отамане»).

Не лишень мені відомо, що командира Січових Стрільців Болбочан поважав, як воїна.

Але хай із цим докладніше розбирається хтось інший, а ми тим часом разом із отаманом Болбочаном виглядатимемо з таврійських засніжених степів одного з найвідоміших сучасних полководців, а саме Матвія Григор'єва, хоча насправді у церковній книзі він – Никихвор Серветник. І у рідних Верблюжках його під таким прізвиськом знають. Так його називає і головнокомандувач Лівобережного фронту. Точніше, не зовсім так, а Головним отаманом. Никихвора (себто Григор'єва) – головним, а Петлюру – просто отаманом. Отже?

А логіка у тому, що Болбочан розумів Григор'єва. Як військовий військового. Хоробрий Григор'єв показав себе у війні з японцем в 1905-му, проти німців і австрійців – у Першу світову, напровесні 1917 року штабс-капітан Матвій (а чому не Никихвор?) Григор'єв розпочав українізацію частин російської армії, що входили до його гарнізону.

А коли червона наволоч з півночі в обмотках і натільниках посунула на Україну, першим став на захист не так українського уряду, як неньки України; не побоявся викинути шаблю навідліг і супроти білих офіцерів, пристав до Скоропадського і воював, воював, воював, заки гетьман у змові з панами не почав відновлювати великі землеволодіння і тоді розчарував сина бідного селянина Григора (Болбочан Головного отамана ще й так називав) своїми союзниками, котрі, як уже видно було, прийшли в Україну не так допомагати, як тягнути в Німеччину все, що поперек їхньої дороги лежало.

Не без того – Григор розумів, що проукраїнськи налаштована Німеччина скоріше всього напоролася на опір українського зубожілого селянина, який вже завтра-позавтра вигоди чекав, бо так йому большевики скрізь обіцяли.

Головний отаман невзабарі вернувся у свою бунтівну Верблюжку, і та йому виставила 4 000 вояків, які хоч сьогодні готові піти супроти «германця», аби він не топтав їх чорнозем і не вивозив свиней, корів, курей, гусей, індиків у свою Германію.

Аби ж то той селянин міг передбачити, що, виганяючи одних чужинців, прочищає дорогу для інших, набагато лютіших, зажерливіаших і, по суті, диких.

І тоді то колишній штабс-капітан зрозумів, що йому таки по дорозі з капітаном 38-го Тобольського пішого полку. Себто з давнім його приятелем, а теперішнім головнокомандувачем Лівобережного фронту Петром Болбочаном, якого він дуже поцінував за розсудливість, відвагу і високу військову опінію серед простих вояків.

– Таких би з півдесятка – і нам сам диявол не страшний був би, – любив повторювати Головний отаман Таврії і Херсонщини. – Або ж нащо півдесятка, досить Болбочана, Махна і Григор'єва. Чи не так? – питає.

Може, й так. Але тут інше – сам Головнокомандувач чекає допомоги, а його сподівання виявилися марними. Григор не виправдовувався, а признався щиросердечно:

– Не вистачає старшин, Петре Хведоровичу.

– А де поділися, пане Григоре? – питає Болбочан.

– Майже всі не вернулися з поля бою, а замінити ніким.

– І у вас уже ніким? А чому козаків так мало?

– Частина, не доїхавши до фронту, подалася на багаті села вимінювати одяг та зброю на хліб.

– Як так «подалася»? – Болбочан ступив крок наперед і руку поклав на руків'я шаблі.

– Бо ніхто нас нічим не забезпечив, а грабувати населення я не дозволив.

Довго дивиться на Григора.

– І ви, Никихворе Олександровичу, що – спостерігали, як розбігаються вони? – нарешті питає.

– Не зовсім, Петре Хведоровичу. Стріляв навіть.

– І що, не почули?

– Не почули, бо большевики кругом, як скажені галасують.

– Кор-р-роста.

– Від тієї корости руки відмити не так просто... І ще одне. Ви самі, напевне, знаєте: селянин горою стоятиме за своє обійстя... За своє село ще постоїть... А пошлеш його за чуже воювати – буде супротивляться. Особливо тепер. Боїться він своє село покидати, бо його як не пограбують, то сплять.

Болбочан знову довго дивиться на Григора.

– То ви і мені привезли ту коросту? – питає.

– Якщо чесно – то так. Та її тут... як борщу на шилі.

– Точніше?

– Біля трьох сотень.

Піднімається з лавки:

– Роззброїти до одного!

– Та в них тої зброї...

– Все одно.

– І в казарми помістити?

– Які казарми, Григоре? Тут самі у хлівах чи дровітнях на морозі збоку Чумацького шляху спимо.

Григор не знає, що казати.

– А що ж будемо діяти? – нарешті питає.

– Виділю своїх запорожців до них, муштрувати будемо денно і нічно!

– А вони...

– А не схочуть – розстрілювати будемо! – Походив-походив і сказав: – Іншого виходу нема.

Але вихід таки знайшовся – посеред ночі усі, приведені Григором, у двадцятип'ятиградусний мороз випарувалися.

– Що написано на роду – того не об'їдеш і на льоду.

Їхні сліди на льоду в озері підказали, що прибульці рвонули на схід сонця, себто до большевиків.

– Побігли вже кози в лози.

– З Богом, Парасю! – сказав хтось із запорожців.

Перший раз у житті Головний отаман з Таврії та Херсонщини пожбури в сніг баранячу папаху і міцно схопився обіруч за лису голову:

– Розстріляй мене, Петре!

Проте Болбочан навіть не повернувся у його бік.

Він усього-на-всього гладив під коротку шерсть свого австрійського рудого з білими лапами.

А під обід уже був бій з балтійськими «тільняшниками» і українці відлущували тих натільників так, що їхні трупи то тут то там, на білому снігу, лежали. Але ні ними, ні їхньою зброєю вже ніхто не цікавився.

Визрівала така ситуація, що скоро і тією, що ще є в руках, не буде кому воювати.

І увечері колишні капітани вже говорили про Махна.

– Було б добре, аби його схилити на свій бік, – каже Григор.

– Було б добре, – не перечить Болбочан.

– Адже він теж проти большевиків.

– Він і проти большевиків, і проти білих.

– І проти нас.

– То сьогодні. А завтра?

– А завтра? – розсмоктує люльку Григор. – А завтра і сам Бог не відає, що Батько придумає.

– Він, як отой Іван Сірко: щойно Виговський домовився з татарами і почав москалів воювати, як Сірко напав на Крим і тим усе зішпетив – врятував москалів.

– І як Семен Палій: коли Мазепа повстав супроти скаженого Петра – хвастівський полковник під Полтавою опинився з Петром в одному таборі.

– Не зовсім в одному.

– А в якому ж?

– Цар до кінця битви не випустив козаків Палія, боявся, що вони повернуть шаблі супроти нього.

– Все ж їх не було і на боці Мазепа.

– То інша справа.

– А наслідок один.

Болбочан не мав що казати.

Нарешті каже:

– А ворог і нині не дримає, засилає шпигунів, агітаторів, і ті агітатори свою чорну справу роблять.

– Ой роблять!

– І вже зробили.

– Вони засмітили селянам очі землею, яку роздають усім і скрізь, – каже Григор.

– Фабрики і заводи – робітникам, – каже Болбочан.

– Обіцяють рай на землі.

– А творять пекло.

– Але їм вірять.

– А нам, що хочемо вибороти для них же вільну Україну, вірять лише з десяти один.

– Хочете, Никихворе Олександровичу, сказати, що серед нас лише одному із десяти Україна потрібна?

– Серед нас, Петре Хведоровичу, в переважній більшості Україна потрібна, але серед них, одурманених і упосліджених...

– Хочете сказати, що ми так далеко від того народу відійшли?

– Нікуди ми не відходили, але військо наше вже втомилося воювати. Згадайте Хмельницького. Після Берестечка він склав угоду зі шведами і Семигородом²⁶, громив поляків скрізь, їхні міста падали під ударами союзників.

– Хмельницький був за два кроки до перемоги, і в той час Москва послала московського дворянина, дипломата Ваньку Желябужського в козацький табір. Той усього наобіцяв...

– Почекайте, як так наобіцяв? А хто його впустив у той табір?

– Так у нас угода з москалями була.

– Угода – пускати, куди їм заманеться?

– Так ото, втомлені боями, козаки повірили брехням того дипломата і повернули додому.

– Додому?

– Який же вихід?

– Недоброзичливцям пробачати і миритися. Миритися, щоб перемогти найлютішого ворога. Ось я завтра вирушу на свою Херсонщину, розшукаю там батька Махна і скажу йому: «Слухай, Несторе Івановичу, якщо ти, скурвійсину, з нами не підеш, то ми проти тебе підемо. А гуртом і батька легше бити, чуєш?!

– Не забудьте по дорозі кілька тисяч козаків прихопити з собою.

– Землю чи заводи пообіцяти?

– Остерігайтесь таких реп'яхів. Бо вони і до других ногавиць так же причепляться.

– А вже ж, але тих, хто по дорозі, не треба оминати.

– Батько не схоче зі мною базікати, якщо прийду до нього отак без нічого.

²⁶ Назва Угорщини.

І хоч Головнокомандувач виділив Григору на найбільш небезпечну ділянку шляху найкращий кінний дивізіон під командуванням найкращого свого полковника Петра Дяченка – Головний отаман щиренько подякував, але відмовився від супроводу.

Тоді Болбочан вивів йому зі стада гінкого коня, зняв шапку і перехрестив на далеку дорогу в степи Таврії і Херсонщини.

– Якось так, як кажуть, пішов без підошов, – сказав.

Бо підошви залишив мені, аби я так, як майже два роки тому, відпечатки їх на снігу залишив у тій же Таврії в якомусь загоні, невідомо ким керованому, і тому ледь ноги виніс до рідної Одеси. А там потрапив у такий кругіж, якого місто не бачило від часів свого заснування чи то греками, чи то козаками, чи то німецькою курвою Катькою²⁷.

Десь під кінець вересня Одесу, не зважаючи на велику кількість претендентів покермувати, уже почало терзати безвладдя. Змагалися і анархісти, і монархісти, і білі, і червоні, і зелені, і гайдамаки, і добровольці, і солдати, і матроси, і... і... і... нерідко важко було розібратися, хто з ким, бо нерідко всі лікоть у лікоть грабували населення. Найчастіше жидів, бо вони були, мабуть, найбагатшими в Одесі.

Міліція не встигала підрахувати кількість пограбувань, нальотів, наскоків, убивств до самого приходу Українського війська і Центральної Ради. Нова влада відразу захотіла проконтролювати те, що ввозилося і вивозилося з міста. Гайдамаки нагайками сікли злодюг, хабарників, спекулянтів та інших нечистих на руку. Почастішали постріли.

Проте ситуація в місті відчутно не покращувалася. На третій чи четвертий день натовп з мешканців околиць, карних злочинців, солдатів-дезертирів приблизно у 2 000 чоловік на сей раз накиннулися на винні склади, що знаходилися на Бугаївці. Все почалося з того, що солдати-понтонери, казарми яких розміщалися поблизу сховищ, підкопалися під них, запаслися вином, увечері понапивалися самі, але цьо-

²⁷ Тут мається на увазі цариця Катерина II.

го виявилося замало – їм захотілося торгувати на дурняк придбанам. Чи то хтось проговорився, чи догадався в чому справа – і невдовзі вже натовп узяв в облогу склади. Гарнізон, що був викликаний для охорони, відразу ж теж напився – і відкрив навстіж ворота. Натовп відразу ж зріс удвічі. Хапали, що де стояло, що де лежало, виривали один одному пляшки з рук, стріляли корками один в одного; передавали пляшку один одному (отак ковтне разів два чи три і передасть). Пили переважно нахильці, бо кухлів чи келехів не було. Тих два чи три відразу розбили в стінку. Дехто уже вмивав обличчя шампанським, дехто, напившись, мочив сусідові кишеню чи клешню; дехто хитався, як опудало на вітрі, а хтось уже лежав і не звертав уваги на те, коли на нього хтось наступав. Верещали ще гірше, ніж на базарі. А згодом почулися поодинокі постріли.

Міська влада вимушена була мобілізувати команду бронкулеметників, школу прапорщиків, три сотні гайдамаків і сотню козаків. До речі, цією сотнею командував я. Мої хлопці відразу кинули коней на п'яний натовп і нагайками наліво і направо (а як ще?) приводить до пам'яті його. На щастя, натовп не дуже упирився, і козаки вже його відтіснили на певну відстань од складів.

І тут я помітив, як якісь шпанюки звалили на землю даму і намагалися заголити її. Один уже завчасно намагався розтібнути собі ширінку, але йому це ніяк не вдавалося зробити, бо він не хотів випустити пляшку шампанського з рук.

Я, не роздумуючи, скерував свого коня до цієї компанії.

– Припиніть! – гукнув, коли порівнявся.

– Дик ет баришня, – відповів мені той, що морочився з ширінкою.

– Негайно відпусти!

– Дик ана барских кравей.

Я зіскочив із коня і почав періщити наліво і направо гвалтівників нагайкою.

Упоратися мені з ними, як ви догадуєтеся, було не трудно, бо вони були вже, як мовиться, «в диміну».

«Баришня» виявилася доволі милою дівчиною. Щоправ-

да, трохи вивалоокою, але то, напевне, від переляку. Я запитав, де вона мешкає.

– На Дерibasівській, – відповіла. Та ще й по-українському. Я взяв її за підборіддя.

– Але ви не хвилюйтеся, я доберуся додому, – сказала дівчина. – Я в цій частині міста опинилася всього-на-всього випадково.

– Не маю права тебе так залишити, – сказав я. – Дивися, що робиться. Кажуть, вони вже напали на завод Шустова.

– Коньячний завод? – Мусиш почекати, поки ми відіб'ємо його.

– Я згодна, – не задумуючись, сказала дівчина.

– З тобою залишиться мій ординарець.

Це я так, для значимости сказав, бо насправді про ординарця і не мріяв.

– Добре.

– Охріме, за панну відповідаєш головою! – сказав я козакові зі своєї сотні. – А ми поїхали за коньяком! Хлопці, по конях! – гукнув я.

Кого тільки на війні не спіткаєш: і нечуваних героїв, і відвертих боягузів, і до безуму самовідданих батьківщині людей, і нікчемних зрадників, і хтивих, і підлих, і скупих, і щедрих, і богобоязливих, і богохульників, і вірних, і невірних, і ворогів, і друзів.

Я бачив, як сотник Юхим Божко добивав свого коня, аби той, тяжко поранений, не мучився; а опісля лежав на ньому і голосно ридав, як дитина, котрій чимось дуже не догодили. А по тому, коли йому підвели іншого скакуна, з виду аж ніяк не гіршого од того, що лежав мертвий, сотник копнув його в живіт і одвернувся.

Не збираюся нікого ні засуджувати, ні виправдовувати. Я зустрічав різних з отих сім пар чистих і нечистих, яких нам врятував Ной.

Одначе, признаюся, не зустрічав такої людини, котра б так ставилася до наших чотириногих, як Отаман. Треба відразу сказати, що Кайзер був наповіртливий, вередливий пес. Може, тому, що молодий. І як молодий, він постійно

шукав собі пари, а їй в тих фронткових умовах знайти було не так уже й просто. У вагоні він один був зі свого племені. Та й в цілому ешелоні теж був, наскільки мені було відомо, самотній, як палець. Це коли ми були в ешелоні. Але ж ми не завжди мали такий затишок.

Не так просто у прифронткових умовах тримати пса. Тим паче, іноді самому серед зими доводилося ночувати десь під голим кущем бузини чи терену, або (в кращому випадку) у дров'ятні чи хліві. Кайзер, як звикле, завжди лягав біля свого хазяїна. Важко сказати хто кого грів. Радше – навзаєм один одного.

Розумію, що в прифронтковій зоні можна почути, як наближається вовк чи лис, кіннота або ж навіть піхота, гроза чи шторм на морі, а тут нараз пес ні з того ні з сього, скачулячи і пожираючи нас очима, намагається захватитися у якусь ямку чи за якусь колоду. А як нема ні того, ні того – запихає голову у лопухи чи куш. Так і знайте – зараз обов'язково почнеться обстріл ворожої важкої артилерії.

Коли були голодні (а таке нерідко траплялося) – голодував і пес з нами. Він поводив себе завжди стримано. Як підвозили їжу – спокійно чекав, поки подадуть. І навіть тоді, коли йому виставляли – не кидався хутчій відхопити свою порцію, а ждав, поки хазяїн кивком голови дасть знак, що можна вже приступити до трапези.

Кайзер зі своїм хазяїном бував і на військових нарадах. Більш важливих і менш важливих. Однак він сидів, як звикле, при вході в приміщення. Коли повз нього проходили військові чини – не заглядав у вічі та не виляв хвостом. Ні перед ким. Тільки, запримітивши сотника Волоха, мерщій кидався під якийсь куш чи дерево і задирав задню праву ногу. Як не було ні куща, ні деревини – мусив своєю сечею позначити ріг будівлі, тим кажучи: це моє.

Кайзер ходив в атаку навіть, однак Отаман йому не дозволяв попереду вояків бігти, а лишень іти за ним, Отаманом. Коли Отамана поранили, здається, під Золотоношею, Кайзер першим кинувся до нього, лежачого, і почав зализувати рану на шиї. До речі, рана й швидко загоїлася.

В лікарні йому не дозволили бути коло хазяїна, і він на

тридцятиградусному морозі сидів і заглядав у вікна, поки Отамана не виписали.

Це те, що я знаю.

Більше знає усе-таки Письменний Микола – отже, він міг би розповісти більше цікавого.

А сьогодні в купе було четверо. Павло Чижевський – чоловік поважний. Навіть дуже. Недавній член Української Центральної Ради від Полтавської губернії, член Центрального комітету української партії соціалістів-федералістів. Треба прямо сказати, що гетьманського перевороту не схвалив і пов'язав свою долю з Директорією. Нині, зрозуміло, – губернський комісар.

Михайло Токаревський – голова губернського земства. Фігура, без якої в губернії не обійтися. Це знає кожен. І навіть там – аж у Києві. Більш ваговитих персон у Полтаві не просто знайти. А якщо врахувати наближеність до уряду та Головного отамана – то й нема. Не дарма їх узяв із собою головнокомандувач Лівобережного фронту. Узяв і свого ад'ютанта, себто на сей раз мене, якщо не забули – Івана Коржа.

– Я тут задля того, аби валіску чи ранець своєму очільнику піднести, а, якщо виникне потреба, – то й іншим. Природно, тим, що з нами в купе, – намагався жартувати я.

– Не зовсім так, – казав мій шеф..

Це було ще одне намагання одержати військову допомогу, а відтак вплинути на ті негативні події, що відбувалися на фронті. Зовсім невідомою, а, отже, незрозумілою для Болбочана була ситуація і в Києві. Делегація з далекої Полтави мала запевнити Головного отамана в тому, що Головнокомандувач правдиво інформує Київ про події на фронті: то не сутички з «повстанськими бандами», а з регулярними частинами совєтської Московії.

– Та ще й не абиякими частинами, і не тільки чисельними, а й добре озброєними, – каже губернський комісар.

Головнокомандувач усе-таки їхав із надією, проте, як невдовзі виявилось, – марне. Не вдалося донести всю правду і свою відданість Директорії, оскільки на нього вже була заготовлена підступна пастка сотника Волоха (в якомуся

покоління, певне, румуна), що командував Богданівським полком на Лівобережному фронті у складі Запорізького, себто болбочанівського корпусу.

Вже з самого початку, коли Омелян Волох був призначений в цей полк, він виношував потаємну думку керувати корпусом і все робив для цього. Пронира і улесливець хитро використовував протиріччя між Болбочаном і проводом Директорії, не гребуючи нічим. До Волоха відразу долучилися ті, кого в минулому він «поставив на місце» і хто відверто штовхав Україну в обійми північного дикого ведмедя.

Тут-то й згодом впливли голова уряду Мартос, державний прокурор Певний, мотор усієї контррозвідки Дієвої армії Чоботарьов, чисельні «соратники» пріснопам'ятного Шинкаря та інші, колись «окривджені» Болбочаном, і найголовніше, що Волох мав підтримку від самого Петлюри, якому нещодавно допоміг просунутися по службі.

– Я хочу, щоб головнокомандуючий Лівобережного фронту раз і назавше запам'ятав, яка різниця між головним і просто отаманом, – сказав Петлюра.

Натяк, здається, не підлягав розшифруванню.

– Але ж, пане Головний отамане, я, як підлеглий проводу Директорії, виконував усі накази, які до мене надходили.

– Ви здали ворогу Харків.

– Але тим я зберіг нашу армію від цілковитого погрому.

– Ви повинні були відстояти наші рубежі.

– Чим? – запитав Отаман.

Головний отаман не відповів.

– Ви співпрацювали з большевиками.

– Військова спецслужба штабу Лівобережного фронту й Запорізького корпусу знала про співпрацю саме Омеляна Волоха з большевиками.

– Коли?

– Я доповідав про це і Директорії, і особисто вам.

– Мені?

– Я чекав, що ви арештуєте сотника.

Не дочекався.

Натомість 22 січня 1919 року о 5-й годині ранку курінним 3-го пішого Гайдамацького полку Волощенком було заарештовано саме головнокомандувача Лівобережного фронту Петра Болбочана. Разом із Отаманом взяли під варту начальника штабу полковника Гайденрайха та тимчасово виконувача обов'язків командувача Запорізького корпусу полковника Селіванського. Мені, як ад'ютанту Болбочана, теж руки скрутили.

– Волох одразу представив усю справу так, що ні в кого сумніву не було: всі заарештували зрадника Батьківщини, – сказав начальник контррозвідки Чоботарьов.

Полковник Алмазов не повірив

– Не вірю – і все, – сказав.

Головний отаман з Таврії і Херсонщини як дізнався, – проконстатував, щоправда, з сумом:

– Після арешту полковника Болбочана, я вже не вірю в добро для нашої Батьківщини.

Кажуть, він зібрався йти в похід, аби звільнити свого бойового побратима, проте щось пошкодило йому. Чи донські козаки, чи Котовський, або Маруся Нікіфорова²⁸, до якої буцімто був не байдужий вояк, а може, поки що не зібрав відповідної кількості добровольців.

Пізніше хтось розшукав текст телеграми до Петлюри, в якій Омелян Волох свій вчинок витлумачив на перший погляд досить переконливо: «Сучасне становище примусило мене заарештувати отамана Болбочана з його штабом і вступити в тимчасове керування Запорізьким корпусом. Арешт був зроблений у зв'язку з невдачами під Полтавою, а також недовір'ям запорізьких військ до нього за орієнтацію на Дон...»

Наскрізь прочитується навіть зрада Батьківщині.

Саме про цей період, як на мене, найкраще був обізнаний Євген Штендера. У своїх судженнях він спирається на свідчення полковника Дубового – командира полку ім. І. Мазепи та спогади сотника Барила. За Штендерею разом із Болбочаном були заарештовані всі старшини, які в той

²⁸ Відома отаманка.

момент перебували разом із Головнокомандувачем. Це і я можу підтвердити.

Дізнавшись про арешти, полк ім. І. Мазепи 23 січня одразу прибув до Кременчука, щоб виручити свого полковника. «Негайно була відправлена делегація до Волоха на чолі зі сот. Авраменком, – стверджує полковник Дубовий. – Сот. Авраменко запропонував Волоху звільнити мене негайно, бо в полку неспокій, просто мазепинці готові до бою... За якихось півгодини я був звільнений і запрошений до вагону Волоха».

І саме тут Дубовий став свідком переговорів Волоха з Петлюрою по телеграфу. Ці свідчення зафіксував у своїх спогадах і Барило, який у той час перебував на посаді старшого осавула оперативного відділу штабу Лівобережного фронту.

Ось що почув осавул: «Виявилося при розмові, що значковий Гайдамаків О. Волох мав наказ від Гол. От. Петлюри заарештувати Болбочана зі штабом і на місці розстріляти». За словами Барила, цей наказ гайдамаки виконати не змогли, бо супроти них «активно виступили всі Запорізькі формації за винятком Дорошенківського полку». Не трудно припустити, що Головний отаман Петлюра міг віддати усний наказ про арешт та страту головнокомандувача Лівобережного фронту Болбочана.

Не варто забувати в цій ганебній справі й ролі Володимира Винниченка та деяких большевицьких потурнаків, яким Болбочан, як ніхто, перегородив дорогу в Україну. Але зараз він вимагав (не просив) зустрічі з Волохом. А прибув якийсь Завгородський, який у розмові з арештованими не зміг нічого сказати, окрім слів:

– Ви – зрадники.

– Кого ми зрадили? – питають арештанти.

Завгородський мовчить.

– Якщо ми зрадили Волоха – то це ще не тяжка зрада! – підкинув і своє поліно у багаття полковник Дяченко.

– Навіть, якщо ми зрадили Головного отамана – то це теж ще не зрада України!

Запорожці були готові відбити свого командувача у гайдамаків і дорошенківців, знищивши їх:

- До одного!
 - Смерть запроданцям!
 - Смерть підніжкам большевицьким!
 - Холуям кацапським!
 - Або будем на Русі, або пропадем усі!
- Послали до Болбочана, а той:
- Не годиться проливати братню кров! Кров – не вода, розливати шкода.
 - Яка братня, Отамане? – кричить хтось із гурту.
 - Каїн і Авель теж були брати!
 - Заки Каїн не вбив Авеля!
 - Суворо забороняю один на одного зброю піднімати!
 - Так вони на тебе, Отамане, підняли!
 - Це якесь непорозуміння або ж провокація!
 - Суд розбереться у всьому! – намагається переконати Болбочан.

Кінний полк, яким командував найбільш відданий Головнокомандувачу полковник Петро Дяченко одразу знявся з місця і подалася до Кременчука.

- Стережись, Омельку, бо вивернемо пельку!
- Мруть люди і тобі це буде!
- Крути не верти, а треба вмерти! – пророкували вояки.

А в селі Крюкові козаки вщент розстрожили підрозділи гайдамацького полку, який супроводжував арештованих, але Волоха там не виявилось. Він як відчув небезпеку – то й шаснув у кущі.

- Все одно знайдемо!

Тільки на третій день Болбочану удалося вгамувати конфлікт.

Полковник Дубовий негайно зібрав у готелі Кременчука командирів усіх частин 1-ї Запорізької дивізії для того, щоб з'ясувати, що далі робити?

І почалося:

- Що це таке?
- До чого ми дожилися?
- До чого ми довоювалися?
- І що завоювали?

- Негайно звільнити!
- І звільнимо!
- Звільнимо!
- Звільнимо!
- Звільнимо! – загукали.

Хтось запитав:

– А коли Отаман заарештований з наказу Головного отамана, себто найвищим органом влади?

- Все одно!
- Ні, не все одно!
- То нам лишень там треба шукати правди!

Тут же, на нараді, вирішили відправити до Київа разом із заарештованими надійну охорону «від різних волохівських несподіванок...».

Хочу сказати, що гайдамацька варта була не чисельною, а зброю навіть ми уже мали при собі.

У нас її спочатку відібрали, а потім віддали.

Тому не трудно було вибратися з вагона.

Іноді навіть здавалося, що нас ніби запрошували до втечі, проте головний арештант не йшов на таке.

– Можливо, він вважав, що це заготовлена пастка?

– Радше, він усе-таки сподівався на справедливий суд, який визнає його невинним, – казав Письменний, який прибув на день пізніше і його теж заарештували.

Принаймні так думав і я.

Добре пам'ятаю, як 23 січня Головнокомандувач та члени його штабу із 8 запорожцями, полковник Мальцев, сотники Монкевич та Авраменко і ми з Миколою Письменним виїхали до столиці.

Волох теж відправив 8 гайдамаків, які розміщалися в сусідньому вагоні.

Виникає просте, як голобля, питання: якби Болбочан мав гріх, чи не ризикнув би утекти?

– А якщо тільки того й чекають? – пам'ятаю, запитав Микола Письменний.

– Тоді їм набагато легше було б виправдати свій злочин, – сказав сотник Авраменко.

Хто б що не казав, але бажання знайти правду в само-

го Головного отамана у нас було. Як стверджує командир 10-ї Запорізької дивізії Микола Гавришко: «...тверда надія на правдиве слідство заспокоювала в цім випадку обурені гнівом серця війська Запорожського корпусу».

– Якби в корпусі думали по-іншому – запорожці рознесли б вагони разом із гайдамаками, до того ж гайдамаків поклали би на шпали, – пам'ятаю, сказав полковник Дубовий. Такої ж думки був і полковник Дяченко.

Розповідали, коли Головному отаману нагадали про прибуття заарештованих до Києва – він аж затулив долонею рота, ніби боявся поперхнутися.

– Що ви нарobili, чого ви їх сюди привезли? – нарешті запитав.

Певне, так злякався можливих заворушень болбочанівців.

Хай там як, але сотник Волох порушив ще й військовий статут: він учинив злочин, безпідставно заарештувавши вищого за себе рангом та його штаб.

Справа одна, а тлумачення – різні. Авраменко стверджує, що бачив у Волоха телеграму Петлюри і навіть наводить її текст: «Арештованого отамана Болбочана доставити в Київ разом з штабом. Ви (О. Волох. – Авт.) призначаєтесь командиром корпусу».

– Виходить, що головне командування армії за згодою Петлюри дало санкцію на арешт отамана Болбочана та полковників Гайденайха й Селіванського, – каже осавул Барило.

– Виходить.

Шендера ж вважає, що телеграма Волоха була «прикриттям незаконного арешту, інспірованого, очевидно, В. Винниченком за згодою С. Петлюри».

Петро Дяченко згадував:

– Після арешту полковника Болбочана нашому полкові було заборонено носити його ім'я, навіть було наказано звернути печатки».

Я й сам пам'ятаю, що полк мав називатися Республіканським, але запорожці відкинули цю назву і їх чорношличниками почали називати.

Ті, хто ближче знав Петлюру, стверджували:

– Він нерідко розбирався в людях, як дальтонік у кольорах.

Звідси й така довіра до авантюриста і кар'єриста Волоха, а відтак і ставлення до одного із найкращих (а може, й найкращого) полководців не тільки Української Народної Республіки.

Сліпота Петлюри проявилася в тому, що він, довіривши своєму протеже найкращий в українській армії Запорізький корпус, згодом зробив небездатною і всю українську армію.

– І то в найбільш відповідальний період української історії, – підкреслював генерал-хорунжий Присовський.

– Коли нам до визволення було рукою подати, – любив повторювати полковник Алмазов.

Після того, як Волох самочинно змістив Болбочана (а ніхто того ніби й не помітив), він, зрозуміло, через два місяці арештував командувача Південної групи військ УНР отамана Федора Колодія і начальника його штабу генерал-хорунжого Євгена Мишківського.

І пішло-поїхало.

В той же час за підтримки групи українських есерів під дулами гвинтівок гайдамаків Волох пропонує старшинам (вдумайтесь тільки!) підписати:

– Відозву про визнання радянської влади!

– А як ми не хочемо!

– Не потрібна нам жодна радянська влада!

– Хто не хоче?

Мовчать.

– Ну, хто не хоче? – витягнувши маузера, повторив Волох.

Так 21 березня 1919 року у Вапнярці було створено «Револуційний комітет Південно-Західного фронту України». Це, по суті, був військовий заколот. Ревком одразу ж проголосив «советську владу» і:

– Оголошуємо війну Директорії!

– А що ж Петлюра?

Петлюра як не почув цього.

Відверта зрада Волоха завдала болючого удару Українській Народній Республіці, оскільки частина армії знахо-

дилась на півдні і змушена була відступати. Запорізький корпус опинився на території Румунії і був інтернований там. Після багатьох зусиль українського посольства удалося звільнити цей корпус, але його перед тим роззброїли, по суті, роздягнули, роззули, позбавивши військового майна, яке зберігалось аж у 40 вагонах.

І цей вчинок петлюрівському протеже також залишився безкарним, а навпаки, як дехто вважає, заохоченим. Бо уже восени 1919 року Головний отаман доручив Омелянові Волоху створити 3-й гайдамацький полк, що мав воювати в глибокому денікінському запіллі.

А того то вже й ніхто не сподівався: в листопаді у Старокостянтиніві на нараді Волох відкрито виступив супроти уряду УНР і Головного отамана, переконуючи їх:

– Єдиним порятунком є признання радянської системи, нав'язання союзу з червоними росіянами і війна вкупі з ними проти цілого світу!

Як кажуть, «гнані і голодні» разом із червоною московською ордою повстали супроти цілого світу.

«Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...»

Але не будемо забігати, що було «затем»...

Петлюра знову як не почув і, зрозуміло, не арештував злочинця.

А на початку грудня Волох уже привселюдно витер свої брудні підшви об уряд Української Народної Республіки і перейшов на бік большевиків, при тому не забувши поцупити українську державну скарбницю.

Розтринькуючи гроші в трактирах, він кепкував з Головного отамана і республіканського проводу.

– Яке їхало, таке й здибало, – сказав би мій дід Пантелеймон.

Не без підстав у багатьох виникала підозра, що цей авантюрист і кар'єрист давно симпатизував большевикам, і лишень вичікував слушної нагоди, аби з переповненим ранцем за спиною і червоним наскрізним протягом у голові перекинутися в їхній табір.

Ти розповідав колись, як ви в Одесі коньячний завод експропріювали, – сказав Письменний Микола, що воював у Криму як Письменний морячок.

– Ми не грабували завод Шустова. Точніше, не встигли. Туди подалися інші, але їх уже відігнали, ще кількох поранили. Ми туди прибули, як усе втихомирилося, – сказав я.

– Але ж ти розповідав про якісь склади і шампанське.

– То – інша справа. Тих, хто грабував винні склади ми втихомирювали, одначе, як виявилось, уже було пограбовано понад 400 000 пляшок шампанського.

– Ну, а «коржикам»²⁹ хоч одна пляшка припала?

– Не одна, а цілих 50. На двох козаків одну дозволив узяти.

– Так мало.

– І то не відразу всі розпили, бо кругом нас уже такі події розвернулися! В тюрмі піднявся бунт, понад 50 осіб утекло, а, якщо я не помиляюся, 20 листопада 1917 року в якомусь окремому районі міста Одеси (чи не на Молдаванці?) була проголошена Молдавська республіка.

– Все ти пригадуєш, але чомусь уперто обминаєш ...

– «Баришню»?

– Саме так.

– Тут окрема розмова. Коли я Анастасію звільнив з рук гвалтівників, то виникла проблема, як її відправити додому? Майже увесь транспорт тоді уже був паралізований. Від Бугаївки до Дерibasівки – відстань чимала.

– Та вже ж.

– Але моя полонянка вийшла з трудного становища. «Прокатай мене на коні!» – заявила.

– Як? Через усе місто?

– А що? Викрадали ж так дівчат на Кавказі, чи де там?

– Але ж ми не на Кавказі, чи де там, а в Одесі.

– Ну, і що?

– «Раз так, то сідай!» – сказав я їй.

І примостив її до себе на сідлі.

Було холодно, а тут ще й піднявся вітер, і Анастасія притулилася спиною до мене. Мені було не зовсім зручно,

²⁹ Так називали вояків сотні І.Коржа.

не все бачив перед собою, але я змирився. Анастасія щепетала:

– Я буду тобі все життя вдячна за те, що ти врятував мене від тих шалапутів.

– А як ти туди потрапила? – поцікавивсь я.

– Була в подруги. А це недалеко від складів. Як усе це почалося – ми вирішили і собі податися туди. Цікаво ж. Стільки люду зібралось!

– Та вже ж.

– З якимись пацанами навіть пляшку шампанського розпили.

– І що далі?

– Що далі?

– Так.

– А потім у тому гармидері мене витягнули з того натовпу і якби не ти – я не знаю, де зараз була б. Дякую тобі, Ваня, – і Анастасія, ніби озирнувшись, наставила мені свої губенята. Як тут відмовишся?

А потім ще раз.

А потім... ми забули, що на коні посеред міста.

– Ти хоч на Дерibasівку мене везеш? – нарешті спитала.

– Земля кругла – все одно на Дерibasівську повернемося.

– Мабуть, що так.

– Та й куди я тебе повезу?

– Може, в казарму?

– Якщо хочеш.

– Що ти! В казарму не хочу.

І ми почали знову на привселюдді цілуватися.

І цілувалися так до самої Дерibasівської.

І на самій Дерibasівській.

Поки вона не сказала:

– Мене вже губи болять, – і знову повернулася до мене: – А давай я тебе зі своїми батьками познайомлю.

Признаюсь, не мав великого бажання, бо відчував, що це люди не того покрою, з якого походив я, але відмовити красуні не посмів.

Тільки запитав:

– Скільки тобі років?

– Буде шістнадцять, – не задумуючись, відповіла і голосно засміялася: – Дозріла я вже!

В просторій, обставленій старовинними меблями кімнаті дівчина розповіла матері про свою пригоду і мою участь у ній. Хто був її батько – я так і не довідався. З фотокарток на стіні можна було здогадатися, що, найвірогідніше, полковник царської армії.

Перепитувати не посмів, а мати сама відрекомендувалася:

– Маргарита Германовна, учительніца русской літератури, – і призналася: – Я вам очень благодарна за ваш мужской поступок. Ви не только джентльмен, а і настоящій рицар.

Признаюсь, я розгубився і ляпнув щось на зразок:

– Спасібо.

Після того, як Маргарита Германовна пішла, нам молода, трохи дебели дівчина, вочевидь, покоївка принесла каву і дві шоколадні плитки.

Недовго ми спілкувалися, бо в мене надворі стояв кінь, і я поспішав у казарму. Так поспішав, що коли вийшов – то коня вже не застав. Було зрозуміло, що його поцупили. Шкода такого коника!

– І як ти доберешся у свою казарму?

Я задумався.

– Може, переночуєш у нас?

– Та в мене тут і мати недалеко, але як не вернуса в казарму сьогодні – там вчиниться переполох: де подівся сотник?!

– Ну, дивись сам, але пам'ятай: я завжди виглядатиму тебе, – і Анастасія вчепилася мені на шию. – Кінчай ту війну – і повертайся. Пам'ятай, я завжди чекатиму тебе.

Так ми і розсталися тоді.

У Києві, куди потяг прибув 24 січня 1919 року, П. Болбочана, тримаючи під «домашнім» арештом, поселили у готелі «Континенталь». По сусідстві з ним мешкали Головний отаман С. Петлюра, військовий міністр О. Греков, командир корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець та інші менш значимі персони.

Члени штабу Запорізького корпусу Селіванський та Гайденрайх розмістилися в приміщенні головної варти. Наглядати за арештованими було доручено Січовим стрільцям.

«А чому Січовим стрільцям?» – майнула думка в мене.

Єдине офіційне звинувачення, почуте головнокомандувачем Лівобережного фронту і запорожцями, які прибули разом із ним, прозвучало від голови Директорії В. Винниченка:

– Арешт відбувся з наказу уряду з причини недемократизму командуючого Лівобережного фронту.

– Як це зрозуміти «недемократизму»?

Але ніхто так і не зміг почути більш чіткої і зрозумілої відповіді.

Відомо, що Гайденрайх і Селіванський вже через три дні після арешту були звільненні з-під варти.

Дружина Болбочана Марія та запорожці, які прибули разом із заарештованими, оселилися у Свято-Михайлівському золотоверхому монастирі. Марії відвели окрему келію, а я, як її ад'ютант, примостився поміж козаками на цементному полу.

Козаки, зрозуміло, були втомлені і тому з головою провалилися в сні і то тут то там почали хропти.

А опісля, ніби змовившись, усі одразу.

Признаюся, хоч і я був заморений, але заснути не міг.

Може тому, що згадав Отаманове застереження: «Не зводь, Іване, з неї очей». Розтлумачувати не треба було – з кого. Ми всі знали, що він дуже шанував свою єдину обрану.

Десь по півночі я підвівся, походив сюди-туди подвір'ям обителі та вернувся всередину. Позаяк келія була майже поруч – я зупинився перед дубовими дверима, прислухався – ніде нічого. Шарпнув за клямку – на ліжку, біля вікна, окутана м'яким матовим місячним промінням, сиділа жінка з довгим розпущеним волоссям. По тому волоссю я одразу впізнав Марію Болбочан. Уже хотів зачинити двері, як жінка озвалася:

– Іване, підійди-но сюди.

– Я підійшов.

– Сядь, – і показала рукою на край ліжка.

Я сів.

– Скажи мені, тільки правду...

– Скажу тільки правду.

– Тільки правду, Іване.

– Тільки правду, пані Маріє.

– Ти віриш, що Отамана відпустять?

– Вірю, – твердо сказав я, бо і справді вірив.

– А моя душа щось...

Як тільки міг, я її запевнював у тому, що Отаман ні в чому не винен і тому боятися нічого.

– То, що він не винен – і я знаю, але...

Я знову почав заспокоювати її в тому, в чому був сам переконаний.

– Раз душа часнику не їла – смердіти не буде, – сказав насамкінець я.

Вона навіть засміялася і відразу ж поскаржилася:

– А все-таки, як у цих мурах холодно!

Я підвівся і почав скидати шинелю, одначе вона замахала руками:

– Не треба! Не треба!

Вона вся тремтіла.

Я не знав, що робити.

– Краще поміряй мені гарячку.

Я приклав їй до чола руку.

– Ніби...

– А ти не так, – мовила вона.

– А як?

– Так, як моя бабуся міряла. Притули своє чоло до мого.

Я зробив так і, як мені видалося, торкнувся її своїми губами...

І губи, і чоло Маріїні аж пашіли!

Мене відразу кинуло в жар.

– Ви – хвора, – сказав я.

– Так і мені здається.

Серед ночі я побіг шукати якщо не ігумена Тихона, то бодай би когось із братчиків монастиря.

Бігав-бігав і нарешті наткнувся на начальника контррозвідки Дієвої армії УНР. Чоботарьов запитав мене:

– Ти що тут делаєш?

Я розповів так, як вмів.

– А вона що, ад'ютанта вже має?

– Вона – хвора, – сказав я.

– А що з нею?

– Висока температура.

– Йди спати. А тим усім я займаюся.

Я не знав, що мені робити.

– Йди спати! – наказав спецслужбіст. – Тільки не до неї.

Я зрозумів, що він мене засік біля келії.

Я не пішов, а він кудись подався.

Я не відходив од дверей келії, поки він не вернувся.

А коли він вернувся – я ліг під стіну. Межи козаків. А спецслужбіст тим часом зайшов у келію до Марії і подав їй пігулку. Як він казав, «німецьку». Про це я пізніше дізнався.

Марія випила і через деякий час температура спала.

Але їй було ще гаряче. Вона розхристалася блузку на грудях і тим, видно, спокусила контррозвідника.

– А ти, як була, такою і залишилася.

– А ти пам'ятаєш?

– Все пам'ятаю, Маріє. Пам'ятаю, як ти в Чугуїв до нього приїжджала, а я сподівався, що на мене оком кинеш. Бо ми, як би там не було, раніше були знайомі.

– Та були.

– Думаю, тепер ти будеш більш розсудлива.

– Ти про що, Миколо?

– Про те саме.

– Не розумію.

– Бо тепер я тебе впіймав на гарячому.

– На якому гарячому?

– Навіть у святому золотоверхому, в монастирській келії, яку я тобі підготував, у тебе ночував мужчина.

– Ночував? – жінка аж сахнулася від контррозвідника і ноги підбрала під себе.

– І то не хто-небудь, а недавній ад'ютант твого чоловіка.

– І що ти хочеш тим сказати?

– Те, що я скажу, то ще півбіді, а от що тобі твій чоловік на те скаже?

– Мій чоловік?

– Твій чоловік.

– А де він є?

– В готельному номері зі своїм собакою.

Було чути, як за мурами періщить дощ. Іноді переходить на шибки. Тарабанить по блясі.

– І що ви думаєте з ним зробити?

– З ким? З собакою?

– Ні, з командувачем Лівобережного фронту.

– Ми вже придумали, Маріє.

– І що ви придумали?

– Не хочу тобі казати.

Вона довго мовчала.

Нарешті сказала:

– То й не кажи.

– Ти така байдужа?

Не відповіла.

– А його ще можна врятувати, – сказав він.

– Як?

– Тільки не так, як тоді під тим бузком. Тоді я хотів тебе всього-на-всього... поцілувати...

Вона повернулася до нього блідим лицем.

І навіть обперлася на лікоть:

– Ну, й негідник ти, Миколо...

– Підбирай обережніше слова.

– А я вже підбрала...

– І що скажеш?

– Геть звідси! – і викинула руку убік дверей.

Як потім виявилося, Селіванський разом із своєю родиною виїхав до Каніва, де невдовзі після встановлення советської влади очолив мобілізаційний відділ місцевого військового комісаріату.

Але не його, а Болбочана скрізь шельмували та дискредитували лідери соціалістичних партій. Болбочана шельмували, а він молився. Не мало значення де – в тамбурі вагона, під будь-яким деревом, на пеньку в лісі, на березі річки. Отак, буцімто ховаючись, складе долоні і ледь помітно во-

рушить губами. Що він говорить – ніхто, крім Усевишнього, не чує. Зараз він, напевне, молився в готелі.

А газетярі вправляються.

Рівному у вигадках офіційному органу Інформаційного бюро Армії УНР газеті «Українська Ставка» не було. Вона, підбираючи якнайдошкульніші слова, упродовж доби не припиняла публічно зривати погони з колишнього Головнокомандувача і членів його штабу. Повідомлялось також, що з наказу Петлюри отамана Болбочана та його штаб було заарештовано за зраду і віддано під військовий трибунал.

Газета застерігала: перед революційною Армією УНР стоїть завдання «виявити решту зрадницької старшини і віддати під суд». Звинувачували Болбочана в тому, що не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив ворогам фронт на лінії Київ – Бахмач».

В іншому випадку злочинно відступив на Полтаву, Кременчук і далі по Дніпру, грабуючи по дорозі населення.

Тут як тут появився Винниченко.

На мітингу він видав:

– Головним претендентом на владу був найотаманніший з отаманів. Майже головний національний герой, знаменитий Болбочан (він завше перекручував прізвище Отамана. – Авт.). Петлюра, знаючи, що це за суб'єкт, знаючи, яку страшенну шкоду зробив цей отаман для української революції і державности, вдає, що нічого не бачить. Замість того, щоб судити й покарати його, притуляє його до своїх грудей. Балбочан, розуміється, мізерною посадою не задовольниться і коли настане слухний момент, рішуче виступить з ширшими планами, а саме: захопити всю владу, арештувати самого «Головного отамана» з його урядом, самого себе проголосити «Найголовнішим» отаманом і утворити собі свій уряд усе з тих же самостійників і нещасних есерів, якими кожна українська влада латає свої «задні», невидимі місця.

Якийсь козак скинув із рамена рушницю, але не встиг навіть прицілитися, як його скрутили.

Все ж він устиг висловитися:

– Ах ти, сволото! – і упав від одного удару шаблі по голові.

На це, здається, ніхто не звернув уваги.

Ще кілька ораторів виступило.

І ще кілька відер помиїв вилили на голову Болбочана.

Одначе були й інші міркування. Зокрема, Євген Чикаленко писав, що «відділ галичан по невідомій причині опинився не на харківській дорозі, а на кременчуцькій». Він запідозрив, що «полтавські залізничники-більшевики перевели їх не на ту лінію, щоб не допустити до Харкова». Тому автор пише: «Тепер всю вину складають на Болбочана, навіть обвинувачують його в зраді, але певніше всього, що це результат большевицької інтриги, або старшинської зависти, бо Болбочан придбав собі славу невтомного борця з большевиками, з якими він безперериву воював цілий рік і в подяку за це (а може, якраз за це) тепер і арештували його».

Я теж схиляюся до «старшинської зависти».

Сам Болбочан висловився з приводу того, як «відділ галичан... опинився не на харківській дорозі, а на кременчуцькій» так:

– Певен, що цю причину, як ніхто, знає полковник Коновалець.

При заарештованому поки що залишили мого друга, сотника-ад'ютанта Миколу Письменного і пса Кайзера. Мене ж, на прохання самого Болбочана, було ще раніше, як вам відомо, призначено охороняти його дружину, хоча я, признатись, не дуже прагнув цього. І зрозуміло чому: я таки не зумисне торкнувся губами її губ, але вона в гарячці, певне, того і не зрозуміла.

І то на краще як для мене, так і для неї.

Як невдовзі виявилось, з недавнім головнокомандувачем Лівобережного фронту не побажав зустрітися жоден (!) з республіканських лідерів, керівників політичних партій та військового відомства, незважаючи на те, що будь-яких доказав злочину так і не знайшли, тому й зрозуміло не пояснили, за що його заарештували.

І він не витримував.

І 26 січня пише відкритого листа Головному отаману Симону Петлюрі, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові Українського національного союзу, голові Української партії... і т. д. і т. п.

«Я просив, – пише він, – аби до мене хто-небудь прийшов, аби запитати про мою зраду та про мої злочинства, але видно всім Вам соромно мені в вічі дивитись, бо Український уряд всі свої помилки рішив взвалити на мою шию, аби я за всі відповідав як зрадник і злочинець, а признатися в цім ніхто не хоче... Всі Ви замість того, аби покарати за самочинний арешт мій Ви санкціонуєте його і тим даєте право щирим авантюристам [таким як] Волох, Вірко, Ковтун, Махно, Тютюнник і т. п. продовжувати своє кайнове діло. За що я арештований? Я прохаю відповіді. Може, за те, що вже 16 місяців активно борюся за права самостійної України? Може, за те, що зумів збудувати міцну військову частину і зумів її оборонити як [від] безталанного міністерства Голубовича, так і від лихого і зрадничеського режиму гетьманського і його зама-ху? Може, за те, що в важкий час гетьманського режиму не боявся дати місця в своїм полку Січовим Стрільцям? Може, за те, що по першому заклику Директорії я енергійно піднявся на повстання і своїми подіями рішив судьбу повстання на всій Україні? Може, за мої гучні побіди? Може, за те, що я передбачав, що за повстанням буде анархія і вимагав організованости, а не демагогії і не боявся це Вам в вічі казати? Може, за те, що я, коли прибув до Києва в грудні, одверто сказав Вам, що своїми силами не зможу утримати Лівобережної України, а требовав для цього чотири полки галичан, нарешті хоть що-небудь просив?

Цю допомогу Ви мені обіцяли через два тижні, а деякі дрібні частини – негайно. Я сподівався, що ця допомога буде дійсно надіслана і чекав її, но пройшов майже місяць, допомоги не було, а події розвивалися швидким темпом. Мої люди вибились з сил своїх, не могли на ногах триматися від неперервних боїв, а також і морально були підірвані. А може, за те я арештований, що зразу дав зрозуміти, що ті люди, котрі засіли в Генеральному Штабі по більшості не хваховці, а такі, як Тютюнник, просто дрібний інтриган і нечесний чоловік, бо як би

він був чоловік чесний, то, будучи молодим старшиною, мало знаючим військову справу, та ще не старшина Генерального Штабу, йому не хватило б нахабства стати на чолі Генерального Штабу, а він став і став усім заправляти і все не на користь Україні, а на користь своєї дешевої натури, за нього самі кажуть його розпорядження і особливо його поведження в Полтаві.

Що Ви всі робили... може, скажете організували в тилу армію? Ні, Ви не тільки самі не організували армії, а руйнували армію, руйнували дисципліну, мало того, старалися паралізувати навіть організацію своїх частин і всякими засобами провоцювали моє чесне ім'я в Києві і скрізь... Може, зате я арештований, що коли я побачив, що Київ [не] хоче вислухати мене і відмахується від мене, як від назойливої мухи, в той час, коли я підкреслював страшенну небезпеку для України і коли за це я потребував кинути балачки, проводити міцну владу і діло робити? Знаю, Київу це було не по нутру, знаю, що всі зо мною згоджувалися про тверду владу, але боялися відверто про се сказати, окрім Січових Стрільців, але їх не слухали, бо бачите це буде проти демократичних і рознузданих принципів, бо, бачите, це всіх діячів може скомпрометувати в очах народа і вони, бідні, можуть свої посади потерять, а ще проше, діячі наші просто, може, нездатні керувати і діло робити, а тільки балачками займатися... В останній час перед задачею Полтави, коли я побачив, що мої частини абсолютно небойздатні, я відверто сказав в докладі Отаманові Петлюрі, що без допомоги Антанти Україну ми не спасемо, а одночасно з тим пропонував організувати армію дійсну, а не в такім напрямку, як пропонували Осецький, Тютюнник і компанія.

Скажіть, будь ласка, що Ви зробили доброго за весь час? Скажіть-но, чи було хоть одно Ваше розпорядження з самого початку повстання, котре мало би метою організацію армії, а не популяризацію Ваших імен і не руйнувало би армію, з чим я боровся весь час? Скажіть-но, прошу Вас щиро, чи задавалися Ви думкою, що Україна пропадає і що треба щось зробити аби спасти її?

Бідна Україна, ми боремся з большевиками, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а уряд український

іде назустріч большевизму і большевикам. Ви не хочете уявити, що це для України кошмар. Мене весь час провоціровали, що я реакціонер, зрадник і всяка така штука, але ніхто з цих добродіїв не задається питанням, що я військовий чоловік і ніхто не захоче відповісти мені: «що накажете робити мені в той час, коли сторона на військовім стані, якої лінії триматися?». Мене обвинувачували, що я розганяв селянські з'їзди – де скажіть? Мене обвинувачували в погромних протижидівських тенденціях – [то] прохаю Вас, добродії, укажіть мені зараз такі міри і таке средство, котрим абсолютно можна було би переродити Українця в його відношеннях до жидів?.. У мене сили не було відповідати за Українців, але погромів я все-таки не допустив. Давно я почував, що проти мене Київ щось затівав, але останній час я рішив їхати до Києва виявити становище і проситися звільнити мене від посади, о чім просив Отамана Петлюру по дротові ще з Полтави, але він не хотів вислухати доклад мій до кінця. 22 січня я мав виїхати до Києва, а в п'ять годин ранку я був заарештований Волохом, котрий грав в дудку з Гютюнником, Вірко і компанією. Після арешту я не хотів кровопролиття і не дозволив Республіканській дивізії йти на Волоха і не хотілося губити людей, бо діло й так буде згублено. Всі мої плани по організації, над котрими я працював з старшинами Генерального Штабу, дійсно відповідавими своєму призначенню, як хваховців, всі ці плани зруйновані і все піде на нуль... Мене привезли до Києва, як злочинця. За що? Чого Ви не судили мене за всі мої перемоги? Місяць назад, трохи навіть більше, мені лунало по Києву гучне «слава», а чого ж Ви зараз не кричите мені «ганьба»?.. Може, не хвата сміливости, може сором?.. Наберіться хоробрости... Самостійники починайте... давайте тон.

Нарешті запитаю Вас: хто з Вас кращий від мене, хай той кине в мене перший камінь?.. Хто з Вас більше діла робив, а не наговорив його тільки?.. Я маю право на негайну свободу, я маю право на виїзд з України, я заслужив цього, бо я ні в чім не винуватий, а, навпаки, Ви всі винуваті, бо Ви не можете розбиратись в самих простих життєвих питаннях, а лізете в міністри, лізете в керовники Великої Держави, лізете в законодавці, замість того, аби Вам бути самими звичайними уря-

довцями та письцями. Ви зовсім не думаєте про те, що маса зараз тільки тішиться Вашими демагогічними викриками, та й то вже не вірить Вам і хоче скинути Вас, зараз вже є звичка і досвід... А в повіті і губернії кого Ви посилаєте? Таких же як і Ви, а як де-небудь попадається людина порядочна і працьовита, Ви спішите таких замінити. Подивіться, що уявляють з себе повітові комісари і коменданти. Похожі на Вас, більшість таких, як і Ви. В час повстання я казав Вам: не ламайте адміністративного апарату, міняти зараз тільки головних керівників – Ви не згоджувалися. Ви сліпі були і тільки твердили, що все напоминаюче гетьманське повинно згинуть, але для цього необхідно зараз же дати було нове що-небудь і ніяк Ви не хотіли вірити мені, що повстання можна провести організовано, а не анархично, не визиваючи анархії, а можна було. Я в своїм районі начав було успішно проводити організацію повстання, але Ви помішали, бо Вам необхідний був пожеар. Перед повстанням я боявся, аби після не повторилося безладдя, котре було при Центральній Раді і Міністерстві Голубовича. «Ні – казали Ви всі – цього вже не буде, ми вже навчені». Хіба навчені? Ой багато ще треба Вас вчити. А Ви, організатори армії, хочете бути розумнішими від всього світу... Ні, добродії Осецький і Тютюнник, а колись ще був і Жуковський, тільки дурень думкою тішиться, навіть більшовики кинули той шлях, на який Ви зразу думали піти, але правда не виходить нічого... Краще би Вам не братися не за своє діло. Україна повинна червоніти перед всім світом за свій уряд, котрий очевидно веде свою сторону до погібелі.

На одній нараді представників Полтавщини і Харківщини в Полтаві один з найавторитетніших представників Українського громадянства [сказав], звертаючись в бік есерів: «Подивіться, що з себе уявляють наші міністри. Як не кретин то подлец». Так буде до тої пори, поки всі Ви, громадянські представники, не скажете: «Я перше всього українець. А потім вже партійний діяч. Потім вже хоч і готтентотської партії».

Я кінчив.

Требую для себе свободи, я її заслужив. Ви мусите мене випустити, але все-таки працювати з Вами більше я не буду.

Не по дорозі.

Отаман Болбочан, 26/1-19.

Київ, Отель Контіненталь, № 22.

Цього листа Отаман вирішив прочитати нам, себто дружині Марії та мені. Мене це трохи навіть здивувало. Не скажу, що Отаман ховався від мене зі своїми думками, але щоб зараз бути настільки відвертим – не сподівався.

Інша справа – Марія. Наскільки мені було відомо (бодай би з Отаманових слів) він од неї нічого не приховував, він її, молоду свою вродливицю-красуню, любив. До божевілля кохав! Йому, певне, як мало кому, було важко переносити розлуку, яка на цій війні, в цій країні, на превеликий жаль, була довготривалою і непередбачуваною.

Пані Марія була для Отамана не лишень дружиною, а й соратницею. Він так не раз і казав:

– Ото зустріну свою соратницю і...

Зараз Отаман сидів і чекав, що ми, точніше, соратниця скаже.

Біля його ніг, як завше в таких випадках, лежав австрійський рудий пінчер з білими лапами. Кайзер не заважав, бо відав, що є ділова розмова, яка його менше всього стосується.

– Ти звинувачуєш їх у неспроможності подолати безладдя й анархію, що поширювалися в Україні, непрофесійній діяльності та демагогії, – каже вона.

– Звинувачую, – згоджується він.

– Ти докоряєш республіканському проводу за те, що він хоче порозумітися з більшовиками.

– А хіба не було такого? – питає він.

– «Ви сліпі були і твердо вірили, що все напминающее гетьманське повинно згинутися», – кажеш ти.

– Кажу, Марійко, бо сліпі були і сліпі є.

– Ти хочеш доказати абсурдність висунутих проти тебе звинувачень у жидівських погромах.

– Жид молиться: «Господи, про одне тільки і прошу тебе. Про смерть, Господи. Не відмов мені у цьому, Господи... Не для себе ж прошу...»

Дивиться на неї:

– Не зрозуміла?

– Ні.

– І я не зрозумів...

– Не люблю, коли про смерть згадують.

– Я, Марійко, не допускав тих погромів.

– А хто допускав?

– Кажуть, буцімто отаман Куреня смерті Женько Ангел. Але я не дивуюся цьому сміливому вояці. Адже йому було всього двадцять два роки. Та й не відомо хто ті жиди. Вони, напевне, теж не всі ангелами були.

– Ти звинувачуєш владу, що вона не тільки сама не організували армії, а й нищила її, руйнуючи дисципліну.

– Так.

– Ти відверто заявляєш про свої наміри покинути Україну після свого звільнення й відмовляєшся від подальшої співпраці з урядом УНР.

– Не по дорозі мені з ним.

– І мене ти хочеш покинути?

– Я тебе, серденько, заберу з собою, – і кладе їй ніжно шорстку долоню на рамено.

– А як я не схочу покидати Україну?

– Це вони так кажуть, а насправді нікуди мене не пустять, – і пригортає, обхопивши її рамено.

Я не відаю, що мені робити, і хочу йти.

– Почекай, сотнику, – каже він. А вона:

– Ти перейшов в атаку на всіх... ти кажеш: «Ви не можете розбиратись в самих простих життєвих питаннях, а лізете в міністри, лізете в керовники Великої Держави, лізете в законодавці, замість того, аби Вам бути самими звичайними урядовцями та писцями». Кому це подобається?

– Я завжди робив свою справу і не намагався їм подобатися.

– А кому ти намагався подобатися?

– Тобі. Тільки ти того не бачила – далеко була.

Вона взяла його за долоні. За обидві:

– Так далеко, що навіть не помітила, як ти зарвався з ними.

– А навіщо воно тобі?

- Боюся, що ти їх мобілізував супроти себе.
- Ще раз проявив організаторські здібності, – і сміється, сміється, сміється, аж закашлявся.
- Боюся, що вони так легко не відступлять.
- Але відступлять, правда, Іване?
- Я розгубився і випалив:
- Обов'язково!
- От бачиш, Марійко, і сотник каже, що так буде.
- Дай Боже.
- А ти, Іване, пам'ятаєш, що ти не мій ад'ютант, а – пані Марії.

Мені мову відняло.

Тільки тепер, признаюся, ця жінка нараз мені видалася такою особливою, як жодна інша. А чому – не відаю. І в її очах, і в її поставі, і в її голосі та манері висловлюватися було щось таке, чого я не бачив, не чув досі в інших.

Але я не смів навіть подумати про якесь зближення (бодай би далеко) з дружиною воїна, котрого я не те, що поважав, а подумки ставив його на рівні з... (прости мені, Господи) і ладен був заступити його своїми грудьми від ворожої кулі.

– А то ж чому так? – нарешті спитав я і відразу збагнув, що не те сказав.

– Так начальство звеліло. Мені ж залишилося вибрати між тобою і Письменним. Я залишив Миколу, а тебе, як кращого, відпустив пані Марії. Ти проти того?

– Та ні, пане Отамане, я того... я не...

– Тепер слухай пані Марію. Як кожна жінка, вона трохи вередлива, але терпіти можна. Точніше, терпіти мусиш.

Я не знав, що казати, пані теж мовчала.

Мені видалося, що вона ось-ось заплаче, одначе вона стрималася.

Ускрутній ситуації Болбочан часто іронізував. Може, йому від того легше ставало. Я добре пригадую, як він підсміювався над своїми недругами. «Ви утвердили Волоха командиром корпусу після того, як він сам оголосив себе командиром корпусу і командуючим армією, – казав він, мабуть, звертаючись до Петлюри. – А ви знаєте, що краще

би зробили, якби командиром корпусу Запорожського призначили не Волоха, а Махна? Але тепер ще можна поправити діло і призначити «батька Махна» помічником «батька Волоха» – буде розкішний корпус. Ви думаєте, що «батько Махно» гірший від «батька Волоха»? Запевняю вас, що навіть Махно багато кращий і більш військовий чоловік, ніж Волох».

І Болбочан мав рацію. Вже на посаді командувача Запорізького корпусу свою діяльність Омелян Волох розпочав із заборони носити наплічники (погони), запроваджені гетьманом Скоропадським, та наказав неодмінно ввести символи революції – червоні розетки. Властиво, на тому реформи в армії і закінчилися.

– А коли на большевиків підемо? – запитували запорожці.

– Раз обіцяв – то й підемо.

– Обіцяв переможним маршем піти на Полтаву і звільнити її.

Однак військова ситуація на фронті ще більше погіршилась, і Омелько (так козаки часто називали кубанця Омеляна Волоха) замість того, аби зайнятись перегрупуванням війська, самовільно з Гайдамацьким полком залишив фронт, і большевики поперли вперед, підминаючи під себе стомлені і розрізнені в тяжких боях українські частини. Новий командувач виявився абсолютно не готовим до такого розвитку подій і навіть не намагався організувати бодай би яку-небудь оборону на нових рубежах.

Невдовзі майже все Лівобережжя опинилося в руках московських окупантів. Розбиті запорожці, похнюпивши голови, тягнули по снігу «Максими»³⁰, а то й за ремені чи пута гвинтівки і при зустрічі з селянами відвертали очі. Один козак, побачивши на коні Омелька, вигукнув:

– Скільки верств до Вороніжа?

Омелько висмикнув з-за пояса маузера, вистрелив козаків в лице – козак, відкинувши убік гвинтівку, упав лицем прямо в сніг, потягнувся лівою ногою і заляк.

– Ах ти, курва!

Але Волох кинув гнідого в галоп і заховався у переліску.

³⁰ Важкі, колісні кулемети російського виробництва.

На початку лютого вже майже все Лівобережжя опинилося під большевиками. Не лишень населені пункти, але й військові склади з амуніцією дісталися ворогові. Відступаючи з Києва Євген Коновалець декілька разів звертався до військового проводу і до самого Головного отамана з пропозицією вирішити долю недавнього головнокомандувача Лівобережного фронту.

– Тим паче, що новий, як видно уже всім, не справляється з покладеними на нього обов'язками.

Але видно то було всім, окрім Симона Петлюри.

Пізніше отаман Січових Стрільців писав: «...я категорично поставив домагання до головного командування вислати отамана Болбочана в місто Станіслав для остаточного проведення там слідства чи суду».

І 1 лютого 1919 року Болбочан у супроводі особистого ад'ютанта Миколи Письменного під вартою Січових Стрільців Осадного корпусу виїхав до Станіслава.

Дружина Марія зі своїм ад'ютантом, себто зі мною, прибула трохи пізніше.

Треба сказати, що уряд ЗахідноУкраїнської Народної Республіки (ЗУНР) прийняв зацного лицаря Лівобережного фронту, а, по суті, всієї України, з почестями. Вже біля двірця, на рампі, незважаючи на тріскучий мороз, його зустрічало велелюддя і піднесено вигукувало: «Слава! Слава! Слава!» Чомусь йому здалося, що він потрапив не до міста, побудованого на честь якогось польського короля, а на майдан коло знаменитої Софії. Саме про це подумала і Марія, котра в легеньких осінніх чобітках уже й добряче змерзла коло свого знаменитого чоловіка. Всі раділи і не приховували того!

Одначе саме це відразу і насторожило Київ. Володимир Винниченко писав: «Випроваджений під почесним караулом Головним отаманом у Галичину, цей злочинець знайшов собі теплий і сердечний притулок у галицького уряду, Державного Секретаріату. Реакційність Балбочана цілком відповідала напряду галицьких керуючих політиків і вони доручили цьому «герою» формувати військо з українців-

наддніпрянців». Але про це Отаман ще нічого не відав. Повз нього йшли строем добірні (один в одного) вояки і до безуму злагоджено віншували небо:

*Гей у полі ярої пшенички золотистий лан,
Розпочали стрільці січові з москалями тан.
А ми твою ярую пшеничку ізберемо,
А ми нашу славу Україну, гей-гей, розвеселимо!*

Важко було уявити на снігу «золотистий лан», але я все-таки відтворив і навіть із косами, серпами, косарями і підбирачками-дівчатами навіть у червоних стрічках. І все ж при тому веселу Україну ніяк не міг уявити. І ще я не знав, що таке «тан». На що Письменний відповів мені:

– Майте³¹, битка³². Ті галичани завше як щось примудрикають – то хоч стій, хоч падай.

– А що таке битка? – запитав я в ад'ютанта.

– Ну, це те, коли між собою шарпаються, чубляться, – пояснив Микола, котрий походив із Волині і служив спочатку в бунтівному полку Оскілка.

Я так і не зрозумів його, але під'їхав сотник Степан Цап – і ми заметушилися біля обозу.

Щоб Болбочани не застудилися, їх пересадили в авто і відвезли в готель «Уніон». Вибрали номер, але Отаман, зсунувши брови, примружив очі, узяв між пальці правого вуса й каже:

– Почуватимуся незручно.

– Чому? – запитав якийсь панок. Видно, не простий і явно не випадковий тут.

– Я до такого не звик.

– А до чого ви, пане Отамане, звикли?

– До брезентового намету.

– А як брезенту не знайдемо?

– Де любаску чую – там і заночую... – і, зиркнувши на дружину, сміється.

Нарешті:

– В нас – війна, а ви нам аж три кімнати, – каже пані Болбочанова.

³¹ Мабуть (діал.)

³² Битва (діал.).

- Але ж тут війни нема.
- Просить Бога, щоб і не було.
- Ледь умовили поселитися у двокімнатний номер.
- Спасибі, – сказала Марія, з виду якій на той час не більше двадцяти п'яти було, в реальності – теж.

Прожили два дні, тиждень, два тижні і зрозуміли, що тут жодного нагляду за ними з боку місцевої влади нема.

- Схоже, ніхто і не збирається його запроваджувати нам,
- каже Марія.

*А за вікном, на вулиці, майже кожен день чути:
Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!*

- Ті галичани вже й встигли пісню скласти.
- Та ще таку гарну, – сказала Марія.
- А вже ж, а вже ж, – сказав Болбочан. – Але я все-таки повинен зняти з себе звинувачення та повернути людям своє справжнє ім'я.

– Добрим людям тобі нічого повертати, а недобрим, як би не старався – не повернеш. Бо твоє добре ім'я їх не цікавить.

– І все ж.

І все ж він мусив, бо отримав від Надзвичайної слідчої комісії Директорії акт його злочинів.

Болбочан одразу побачив перекошені, звироднілі пики:

– Він підтримував зв'язки із донським отаманом Красновим!

– Він викрав кошти з Харківської та Полтавської державних скарбниць!

– Він відмовився знімати військові відзнаки, запроваджені Гетьманом!

– І самое главное, ви только подумайте: он отказался использовать красные розетки и бинди на мундирах и шинелях!

Не гаючи часу, Отаман ґрунтовно підготував спростування звинувачень, підкріпивши такими документами, як

стрічки телефонних розмов з Головним отаманом, актами передачі коштів з Харківської і Полтавської державнихскарбниць та іншими важливими доказами.

– Ось ознайомитеся – і ще вибачитесь!

Отаман висміяв невігластво військового керівництва щодо революційних червоних символів.

– Армія, її дистинкції і ранги старшин, підстаршин були встановлені законом і наказом по військовій офіції, – казав він.

«Закон може бути відмінений лише законом, а не розпорядженням чийось», – написав він у доповідній.

Він мав надію, що його аргументи будуть заслухані.

А ми тую червону калину піднімемо,

А ми нашу славну Україну, гей-гей, розвеселимо!

Минув день,
минув другий, третій...

На жаль, не вдалося, його ад'ютант, а зараз діловод Письменний так і не зміг передати оскарження урядовим структурам.

– Люди бувають трьох видів: ті, яких видів³³; ті, яких не видів; і ті, яких вік би не видів! – наче вилаявся діловод.

Точніше, це оскарження нікого не зацікавило.

І це для багатьох було зрозуміло.

Опріч Болбочана.

Як сьогодні бачу картину: Отаман зіскакує зі стремен і викидає нагайку догори:

«Пане Отамане Петлюра! Я весь час молився на Вас, я навіть забув Ваш руйнуючий наказ по армії, котрий Ви видали в грудні 1917 р. і котрим Ви на довго знищили молоду Українську Армію та підірвали в неї національну ідею. Я не хотів згадувати про цей наказ, я думав, що життя Вас перемінило, однак я помилився. Тепер, коли Ви не хочете оцінити обставин, і не хочете вірити, що Україні загрожує страшна небезпека, я можу сказати, що у Вас було щире бажання створити тільки «ореол Петлюри», а не «ореол України», і

³³ Тут у значенні «бачив».

аби цей ореол не пропав, Ви рішили всю свою вину скинути на Болбочана».

– Не вий-де! Не вий-де! – і люто періщить свого зверхника.

Але цього йому видалося мало і він висмикує з плота палицю:

«Прошу Вас, Пане Отамане Петлюра, скажіть по щирости, що корисного Ви робите для армії? Коли я сидів у «Континенталі» заарештований, я серцем відчував, що армію правлять ті дрібні авантюристи, ті фендрики, ті інтригани, котрі оточують Вас. Ви ж [є] в їх руках просто маріонеткою», – і палицею його! І палицею його!

– Замість того, щоб чекати рішення суду, він продовжує різко критикувати військове командування і самого Головного отамана.

– Він вимагає негайного розслідування!

– А вони не хочуть. Для них у цій справі і так усе зрозуміло.

– Він скаржиться (але кому?), що під час свого перебування в Києві з ним ніхто не схотів зустрітися.

– А чого зустрічатися? І так усе зрозуміло.

– Тільки не для Головнокомандуючого.

– Він мучиться, шарпається на всі боки – і все даремно.

– Так із глузду можна з'їхати.

– А мені інколи здається... але поживемо-побачимо...

– Такого, як він полководця, Україна більше не має.

– А Петлюра?

– Цей дбає лише про власну персону і намагається створити німб навколо свого імені.

– Та й Болбочан не завше мав рацію.

– Наприклад.

– Він вимагав від Петлюри залучати до війська людей, котрі не приховували своїх антиукраїнських антипатій...

– Коли?

– ... вимагав від штабу армії дисципліни, порядку і військової підготовки у війську, чого, давайте будемо відверті, досягнути тепер, у цей революційний час, не можливо.

– Вона можлива лише в мирний час.

– Можливо, чи не можливо – це ще час покаже. Але ви, підполковнику, мені скажіть: хто нашою армією керує? Фельдфебель Омелько чи Головний отаман Сьома?

– І як так із грязі та прямо в князі!

– Що має висіти – те не тоне.

– А не тоне те, що пусте.

– Ви, осавуле, тут запитали: хто керує нашою армією? А де можна знайти ту нашу армію?

Такі міркування почув сотник Письменний у Вінниці, де розміщався штаб армії Української Народної Республіки. Врешті-решт, нічого нового – такі думки вже ширилися і в Станіславі.

Без сумніву, полководцю не була чужа доля української армії.

Особливо він був стурбований рідним Запорізьким корпусом.

Тому він пише рапорт військовому міністру УНР Олександрову Шаповалу. Тому Шаповалу, котрого колись у Харкові призначив тимчасовим губернським військовим комендантом.

Міністру військових справ УНР О. Шаповалу.

Республіканська дивізія і деякі другі частини Запорожського корпусу, для організації котрої мною вкладувалися всі сили, дивізія, кадр котрої складає елемент національно військовий і абсолютно здоровий, з моїм відходом від Запорожського корпусу безумовно розпадеться. В Українській Армії немає частин з таким кадром і дивитися на цю справу спокійно буде преступно перед Україною. Я, як патріот і військовий чоловік, котрому Республіканська дивізія рідна, звертаюся до Вас, Пане Міністре, котрому всі мої кровні частини вірять також, як і мені, спасти республіканську дивізію. Виведіть її зі складу Запорожського корпусу і поставте її в глибокий резерв для відпочинку і організації, бо инакше, після авантюри проробленої зі мною з дивізією цієї толку не буде під керуванням Волоха, котрий задався метою зруйнувати дивізію і вибити з неї той дух, котрий зміцнювався в національній

боротьбі. Другого чекати від... Волоха і не можна – людина він необразована, дика, він же з унтер-офіцерів і прапорщиків низької проби, він без усякої освіти. Начальником дивізії можна пропонувати назначити тільки республіканця – можна полковника Дубового, або полковника Цілюрика. Чужий нічого не зробить, бо традиції 2[-го] пішого Запорозьського полку сильні, а другий піший Запорозьський полк знає уся Україна по його героїчній боротьбі. В склад дивізії Республіканської прохаю включити всі ті частини, котрі формувалися при допомозі кадру Республіканської дивізії, зразковий курінь пішого полку Івана Сірка, Важкий Дивізіон, Кінно-Гірський Дивізіон, Інженерний Курінь, Залізничний Курінь – ці частини не входять в склад дивізії, а просто при корпусі. Підкреслюю, дивізія з самого початку існування своїх куріневих частин, себто з 15 січня 1918 року, веде безперервну боротьбу і ні разу не була на відпочинку. Бажано було би поставити дивізію в район Жмеринка-Межибуже-Проскурів.

Звертаюсь до Вас, бо більш ніхто не зверне уваги на цю справу, а я маю моральне і службове право постояти за ці рідні мені частини, котрі завдяки дешевим авантюристам-карієристам поставлені на ґрунт розвалу.

*Отаман Болбочан*³⁴.

Того ж дня полковник висилає ще й рапорт.

Голові Високої Директорії.
Бувшого Головнокомандуючого Українським
Військом Лівобережної України
Отамана Петра Хведоровича Болбочана.

Рапорт

Прохаю Високу Директорію звільнити мене від військової служби в одставку по хворості і по сімейним обставинам з правом і приїмуцтвами, присвоєними моєму рангови і посаді.

Почав я службу на Україні комендантом Республіканського пішого полку 22 листопаду 1917 р. Якщо буде призначена

³⁴ Цей лист написано до 10 лютого 1919 року.

пенсія, прохаю розпорядження робити перевод на одеське казначейство.

Отаман Болбочан.

Зважаючи, що жодних доказів про зраду П. Болбочана не було знайдено, а також на його рапорт про звільнення з армійської служби, здавалося б, можна було б і дозволити йому піти у відставку, але...

– Його психічно вимотували.

– Мстили за критичні висловлювання.

– Бездарні й заздрісні люди такі, як Волох, Чоботарьов брали під ноги.

– Витираючи об нього брудні свої чоботи.

Тільки аж 5 березня 1919 року на засіданні членів Директорії УНР було заслухано рапорт П. Болбочана про обшук у його помешканні та на квартирі у дружини. Після так-сяк проведеного обговорення питання було вирішено переадресувати його Раді народних міністрів УНР. Але остання самоусунулася, так і не вживши жодних заходів.

Саме в той час державний секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки хотів запросити славного Отамана на командувача Збручанського фронту, але «Симон Васильович Петлюра просив не призначати Болбочана на відповідальне становище до закінчення над ним слідства».

– Значить, все-таки збираються закінчити його, – сказала дружина.

– Якби ж то.

– Не розумію тебе, любий.

– Якби ж то вони не боялися.

– Кого?

– Та не мене.

– А кого ж тоді?

– Суду не хоче сама Директорія.

– Та й чого не хоче?

– Боїться, що впливе сила-силенна скандалів...

– А саме?

– Стосовно грошей, вилучених Січовими Стрільцями у нас під час обшуку.

– Вже частинно розкрадених.

– Або й повністю.

– Та й не лишень грошей. Багато чого іншого негідники поцупили. Забрали срібло, фотографії, листи, щоденники, різні фамільні пам'ятки...

– Мою стару зброю і самопали забрали... – поскаржився і сказав: – Все збираюся з Коновальцем поговорити, а часу не знаходжу.

Марія дивується:

– Навіть білизну прихопили.

– А всього на суму дев'яност тисяч карбованців, не рахуючи того фамільного добра, котре порахувати не можна і котре взагалі не має ціни.

– Може, повернуть?

– Такі не повертають.

– І все ж, чого вони найбільше бояться в суді?

– Викриється злочинна недбалість проводу Української Народної Республіки, а найголовніше – неuczтво й нерозуміння військових справ.

І хоч у місті Станіславі Болбочана поважали, прислухалися до його думки, він повсякчас тужив за своїми фронтowymi побратимами, залишаючись у тилу, пекуче відчував докори сумління. І, отримавши дозвіл Державного секретаріату, відправився на фронт, до свого рідного корпусу.

Вже по дорозі наткнувся на ворожий загін. По суті, з його охорони осавул Сергій Дзюба був убитий, а сотник Микола Письменний тяжко поранений.

Лише Отаман якимось дивом залишився без подряпинки. Сам не може зрозуміти того.

І він вирішив тоді:

– Значить, я – безсмертний!

– А тебе чомусь так тягне на цю війну, – казала дружина. – відпочив би. Мені здається, що то була запланована засідка на тебе.

– Поки там є супроти кого воювати – мушу там бути, кохана.

– Розумію. Але... буває... не знаю: казати чи ні?

– Кажи, кохана.

– Буває, отак лежиш на подушці сама-самісінька. Лежиш цілу ніч сама, лежиш другу, лежиш тиждень, лежиш місяць сама.

– Лежиш два, лежиш три...

– А через те, що лежиш сама, крізь вікно до тебе заглядає місяць і, здається, навіть він не розуміє, чому ти, молода – і сама.

Чоловік бере її на руки.

Щоб йому було легше, вона обхоплює його шийку своїми білими, такими ніжними руками, охоплює і тулиться до його щойно поголеної щоки – і недавній головнокомандувач усієї армії Лівобережного фронту схиляє її все нижче й нижче аж до подушки і цілує, цілує, цілує...

Вранці вони вийшли на прогулянку.

Він узяв її під руку.

Давно так не брав.

Навіть не пам'ятає, коли це було.

Під ногами рипить сніг, а з уст вириваються легенькі клуби пари і відразу ж розчиняються в повітрі.

Вони йдуть площею коло старовинного бастиону, споруженого, здається, ще графом Потоцьким. Напевне, граф планував боронити місто у першу чергу від своїх підлеглих, які то тут то там гострили коси й заточували вила, а опісля вже й шаблі піднімали супроти своїх поневолювачів, що прийшли на чужу землю і, як видно, не збиралися звідси забиратися.

І зараз, скориставшись із такого непевного часу в Україні, прагнуть знову відвоювати втрачене.

Отаман перекидається, як завжди, скупими словами з дружиною і разом із тим думає: чому це місто так називається? На честь кого? Короля? Графа? Чи сина графа? Він так і не знає.

І нараз на вулиці, як з-під землі появляються вояки й одразу ж гримнула пісня – аж ворони злетіли і закружляли над фортецею!

– А як же Січові Стрільці без пісні? Та вони навіть у бій ідуть із піснею.

Він торкає дружину:

– Послухай...

*Гостра куля летіла,
Йому руку відтяла,
А він все ще стояв
І фуртфурт ладував,
І фуртфурт, і фуртфурт,
І фуртфурт ладнував.*

*Гостра куля летіла,
Йому ногу відтяла,
А він все ще стояв
І фуртфурт ладував.*

Отаман усміхнувся.

А вояки оповідають далі:

*Вороги вже його
Оточили давно,
А він все ще стояв
І фуртфурт ладував.*

*В сиру землю його
Закопали давно,
А він все ще стояв
І фуртфурт ладував.*

– А най тя шляк трафить! – вигукнув Отаман зовсім по-галицьки.

*Хробаки вже його
Підточили давно,
А він все ще стояв
І фуртфурт ладував,
І фуртфурт, і фуртфурт,
І фуртфурт ладував.*

Таким збудженим, таким радісним його Марія давно не бачила.

Він заливався сміхом!

Він уже не мав сили сміятися.

Стрільці, порівнявшись з Отаманом, почали пісню спочатку.

*Гостра куля летіла,
Йому руку відтяла...*

Стрільці співали, а Болбочан сміявся од вуха до вуха, на всі тридцять із чимось зубів, аж за живіт брався.

А коли стрільці кінчили співати – один, видно, старший, запитав:

– То як, пане Отамане, файний був вояк?

– Не зовсім, – сказав Отаман.

– А чому?

– Бо задовго ладував той фуртфурт.

– Рихтиг.

– Якщо так будемо ладувати, то не матимемо з чим вийти супроти ляхів, які збираються відвоювати від нас уже місто Станіслав, і Львів, та інші міста.

– То правда, Отамане. Але і не цілком³⁵, ми маємо чим ляхів напужити!

– То й добре, – сказав Болбочан і подякував за пісню.

Стрільці далі помарширували співаючи.

Симпатії галицьких політиків до Болбочана спинали Смур ще вищий між Отаманом та урядом Української Народної Республіки, який все відвертіше випинав свої губи до большевицької Росії. Непорозуміння зростало ще й тому, що секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки усе більше зацікавлювався постаттю залізного полководця, маючи намір запропонувати йому високу посаду у своєму уряді, чим іноді нервував навіть отамана Січових стрільців. Запити один за одним летіли в урядові структури Української Народної Республіки. А ті діяли за принципом: і сам не гам, і комусь не дам.

У Галичину засилали агентів, які пильно вистежували кожен крок Болбочана. Підслуховували його розмови з відвідувачами, котрих завжди вистачало. Це робити було

³⁵ Не зовсім, не цілком.

не трудно, бо переселенці і далі мешкали в тому ж готелі «Уніон».

Серед інших міркувань Отаман не раз наголошував слідчому, делегованому Директорією, що несподівано появився у місті Станіславі:

– Я міг би, зрозумійте, втекти ще по дорозі з Кременчука до Києва та й з-під домашнього арешту з готелю на другий день міг би випаруватися, одначе цього не зробив, бо сподіваюся на правовий розгляд свого діла і не бажаю своєю втечею дати в руки ворогам оправдання свого арешту. Мій би я утекти, – казав він, – і в закордонну армію вступити але це значить, розв'язати руки «нашим національним героям», котрі сфабрикували і благословили мій арешт, і тим виправдати їх злочин.

Разом із тим він побоювався, що вся та камарилья, котра постаралася його заарештувати, піднесе військовому суду «сфабриковані документи» з «фантастичними обвинуваченнями у різних злочинах».

Як стверджує колишній міністр військових справ УНР Олександр Шаповал, який зустрічався з Отаманом: «Я помітив, що Болбочан почав губити душевну рівновагу, спостеріг у нього сильне нервово подразнення».

Одначе стверджувати, що Болбочан переймався лиш своєю персоною не варто. Я сам не раз чув (а в готелі з розмовами ніхто не крився), як болісно він реагував на все те що відбувалося в країні, на діяльність республіканського проводу і військові невдачі на фронті.

– Вони вчепилися за Володьку! – Бувало аж зривався місця він. – Їм Оскілко осколком в оці, а через що? Черте, що командуючий Північною групою військ Директор єдиний, який ще тільки на волинських теренах зберіг Україну. В інших місцях – уже большевізм. І за те вони його та ненавидять.

– Щоб не заважав!

– Щоб не заважав.

У той час, як уряд УНР виступав за налагодження стосунків із советською Росією, національно спрямовані військові частини уже гуртувалися навколо волинського отамана В

лодимира Оскілка. Ці частини міцно тримали свої позиції. Рішучий Отаман, за підтримки правих політичних партій, не довго роздумуючи, відразу заарештував лівих республіканських міністрів на чолі з прем'єром Мартосом.

– Хочете переговорів із большевиками – ось і проводьте їх тут, у Рівному! – сказав Отаман.

Опріч усього іншого, до таких дій Оскілка в першу чергу спонукала відсутність чіткої позиції Головного отамана УНР щодо переговорів з московським урядом. В Оскілка була доволі прозора політична платформа: «Або поставившись пасивно щодо планів соціалістичного табору, тим приложити руку до концепції федерації з Москвою», або, «усунувши соціалістів силою від влади і впровадивши в життя план замирення з Польщею і нав'язавши контакт з Західною Європою, повести національну боротьбу лише з москалями-большевиками, врятувавши цим українську державність від катастрофи».

– Невже вони не пам'ятають, що сказав вождь большевиків. Якщо ні – то я їм нагадаю: «Потерять Україну – потеряють голову!» – кричав волинський отаман.

Мартос скривився, як середа на п'ятницю.

– Чи не правда, позиція з привабливою перспективою? – питав Оскілко. Позбутися уряду Мартоса з його пробольшевицькою орієнтацією повстанці сподівалися за підтримки Петлюри. Але нерішучий Петлюра (як уже Петлюра) вагався, щось приховував, чогось остерігався, відтягував і тільки тоді, коли повстанці (читай лідери правих сил) зрозуміли: «новий уряд був покликаний з соціалістів, що стояли на радянській платформі, виключно самим С. Петлюрою...» – всі прийшли до єдиної думки – здійснити переворот.

Зрозуміло, що все виникло спонтанно, в авральний спосіб і цей непередбачений виступ за свідченням самого отамана Оскілка скоріше всього був спровокований промосковською політикою кабінету Мартоса, бо відразу був придушений контррозвідкою, котра з усіх інших підрозділів служб була завше найоперативнішою в Головного отамана.

Політичний департамент Міністерства внутрішніх справ (МВС) був створений для того, щоб виявляти і припиняти підривну діяльність з боку політичних противників Української Народної Республіки, боротьбу зі шпигунством, вивченням стану військ і тилу противника.

– В той же час він займався розвідувальною роботою щодо країн – потенційних союзників і противників, – наголошував Опанас Андрієвський, не другорядний член партії соціалістів-самостійників.

Принаймні поки що не будемо запідозрювати наскільки департамент звиряв свої дії з іноземними, в першу чергу, зрозуміло, з московськими спецслужбами.

– Треба відзначити, що саме за Директорії сформувалася найбільш оперативна і розгалужена система органів державної безпеки, – не раз відзначав генерал-хорунжий Греков.

Я натрапив на документ, в якому один із агентів відділу внутрішньої інформації політичного департаменту МВС, що зашифрований під літерою «И», 7 травня 1919 року надіслав розлоге повідомлення, в якому детально висвітлював політичну ситуацію у Галичині, починаючи з 26 квітня 1919 року, і, зрозуміло, не обминув своєю увагою отамана Болбочана.

Документ був дуже швидко направлений директору політичного департаменту, а звітти вже інформація надійшла і до Головного отамана Симона Петлюри. У донесенні йшлося про прихильне ставлення правих кіл до повстання Володимира Оскілка та «підготовку заколоту» проти існуючої влади, вороже ставлення до проводу Директорії і, зокрема, Головного отамана. Наголошувалося, що: «Члени бувшого уряду збираються часто на наради, вони думають зробити переворот в дусі буржуазії».

Агент «И» не відкидає думки, що опозиціонери, себто праві, спрямовують свої зусилля і чекають на підтримку з-за кордону. Про це, зокрема, пізніше згадував і колишній голова уряду Б. Мартос. За його словами «вже запала ухвала зробити переворот і усунути уряд насильно». Він наводить також персональний склад республіканського проводу, який після перевороту мав би бути приведеним до

влади правими партіями: головою Директорії вони хотіли зробити доктора Є. Петрушевича, а Головним отаманом – П. Болбочана.

Тоді спішно почали шукати компромат – і, зрозуміло, знайшли його.

І посипався, як з рукава достатку.

Виявляється, що отаман Болбочан у Станіславі «купив дім, де сходяться всі монархисти і взагалі буржуазні елементи на наради», «страшно розкидує грішми, ... купив недавно брилянтовий перстень за 10 000 карбованців, браслет за 15 000 гривень і наказав вісім шовкових костюмів для жінки».

– Цифри настільки точні, що немає сумніву: агентові їх виклав якщо не Болбочан, то його люба дружина, – лукаво посміхнувся полковник Олекса Алмазов.

Приблизної розкоші і поведінки шановного подружжя ніколи не зафіксували навіть люди, які стояли найближче до Болбочанів.

– Отже, агент «И» збрехав.

– І не кліпнув оком, – сказав Андрієвський і запитав:

– То чому ми маємо вірити іншим таким свідченням?

Тим паче, що в Станіславі сім'я Болбочанів мешкала в готелі «Уніон», де Отаман, зазвичай, і зустрічався з українськими громадськими та політичними діячами, які перебували в Галичині. Це, так би мовити, погляд з нашого боку, а з боку Симона Петлюри?

– Можна повірити, що подібні інформації, котрі постунали від таких агентів з Галичини, стали не останньою підставою для того, щоб розглядати П. Болбочана не тільки конкурентом Головному отаманові, а й прямою загрозою республіканському уряду, – припустив генерал-хорунжий Греков.

– Можна.

Разом із тим, не винісши жодного вироку та жодним чином не пояснивши причину арешту, уряд фактично звільнив П. Болбочана від підозри і правовистости його першого арешту.

Що ж стало справжньою причиною такої несподіваної

реабілітації отамана Болбочана?

– У всьому був винен Запорізький корпус, який реорганізували в Запорізьку групу, що залишалася найбільш бездаточною військовою одиницею і сам недавній командир того підрозділу несподівано для багатьох високопосадовців ще вище піднявся у своєму рейтингу не лише в Україні, але й за її межами, – якось зауважив генерал-хорунжий Присовський.

– Не інакше.

– І ці високопосадовці вирішили підставити йому підніжку.

За дослідженнями історика М. Середи, уряд УНР не міг далі відкладати справу П. Болбочана, бо певна небезпека «збільшувалась із боку запорожців, у яких він користувався довір'ям і симпатіями».

Популярність Отамана в Галичині нестримно зростала, він часто зустрічався з очільниками опозиційних демократичних партій і це дуже нервувало республіканський уряд.

За донесеннями агентів було відомо, що головна тема розмов у Станіславі – політика збанкрутілого уряду УНР, неефективна праця лівого кабінету Б. Мартоса, а також не забували повстання волинського отамана Оскілка, який погрожував приходом до влади правих партій.

В готелі «Уніон» не раз лунали такі думки:

– Треба призначити пана Отамана командиром якоїсь військової частини, що стала б надійною опорою для нас.

– А якої саме частини?

– Запорізького корпусу.

– А як цього не вийде?

– Тоді якої-небудь військової частини на Збручі.

– Треба, аби пан Отаман допоміг галицькій армії, бо «тут більше порядку, більше реалізму в політичних гаслах, і більше інтелігентности во всьому».

– Ми вже й до Голубовича³⁶ зверталися.

– І до Петрушевича³⁷.

³⁶ Голова Державного секретаріату ЗО УНР.

³⁷ Президент Національної ради Західноукраїнської республіки.

– І що?

– Не бажають псувати відносини з наддніпрянцями. Переважно з Головним отаманом.

– Не бажають – то не бажають, але до чого ми дочекаємося? – запитав Алмазов.

І нарешті 24 травня 1919 року Державне секретарство військових справ Збройних сил УНР доручило Болбочанові створення добровольчих військових частин у районі Микулинці-Скалат і на південь од них. Йому дозволили формувати їх із усіх громадян, у тому числі і з тих, хто з Наддніпрянської України, але котрі, перебуваючи на території Галичини, не підпадали під наказ Директорії про мобілізацію.

Окрім того, передбачалося їхнє повне укомплектування військовою формою та зброєю.

– Не приховую, що в наданні мені таких повноважень були зацікавлені насамперед представники правих українських партій, – підкреслював Болбочан.

За день-два до одержання повноважень од Державного секретарства військових справ йому було буцімто передано 25 000 українських гривень від міністра фінансів.

– Ці фінанси на витрати по моїх роз'їздах і на організацію війська, яке я мав формувати, – казав Отаман, – насправді були не від уряду, а із партійної каси соціалістів-самостійників.

Болбочан любив таку пору, коли треба щось порівнювати, щось негайно вирішувати, щось відкидати. Заради того він, як звикле, забував про сон, не випускав із руки горнятка з кавою, на очах оживав, здається, мінявся на лиці, в нього навіть кінчики вусів самі по собі, піднімаючись догори, аж тремтіли.

І печально, як невдовзі виявилось, що його нове призначення фактично не було реалізоване. І не було реалізоване саме тому, бо саме почався наступ поляків.

– Ці ляхи, як цвяхи, завше якось так не впору. Як тільки нам сутужно – вони тут як тут.

Прибіжать не допомагати, а щось поцупити. Якщо не можна «od morza do morza» – то хоч би по Дніпро; якщо не можна по Дніпро – то хоч би по Збруч; якщо не можна по Збруч – то хоч би по Буг увірвати.

– Ляхи, наче кацапи, як тільки побачать, що нас хтось шарпає, одразу перелазять через тин, аби ласий шматок і собі відхопити, – каже Греков, – а потому нарікають, що їх хтось топить у крові.

Ситуація, з якою зустрівся Отаман засвідчила повну відсутність будь-яких як людських, так і матеріальних засобів до реалізації задуманого.

– Коли почався наступ на Станіслав, – згадував пізніше Болбочан, – то «я виїхав на Чортків-Копичинці і там побачив, що із нових формувань нічого не вийде, бо не було ні кадрів, ані амуніції, ні зброї». І «праве крило Галицької армії одходило і стали боятись, що той район, де мені доручено було формувати військо, буде захоплений поляками».

І Болбочан вирішив звернутися до Петлюри з проханням виділити йому військову посаду в армії Української Народної Республіки. Як бачимо, у цей час він ще щиро й уперто хотів повернутися на військову службу.

– Той був зовсім сліпий, хто не розумів, що саме зараз Отаман незамінний на фронті, – наголошував Євген Коновалець.

Пригадую розмову двох не молодих уже панків, які сиділи на лавчині в скверіку.

– А що буде, пане Ільку, як ляхи підійдуть до брами міста?.. Скажіть, не кремпуйтеся.

– А що буде? Розчухнемо браму і впустимо ляхів у місто, пане Яцю.

– І ви отак спокійно пашталакаєте?

– А то не від мене залежить, пане Яцю.

– А від кого?

– Від тих, хто тим відає.

– Бздуря, бо оті, хто тим відає, повинні були б давно дс войска Балабачана пристати.

– Але ж ті, хто в Києві, не дозволили.

– Хто? Москалі?

– А чого москалі?

– Бо в Києві вже давно москалі.

– А ті де?

– Які «ті»?

– Що були в Києві?

– А дідько їх відає. Може, вже в Підволочиську чи Чорткові. Кажуть, як ляхи підійшли до Станіслава – Балабачану дозволили організувати оборону.

– А то не запізно вже, пане Ільку?

– Сфатилися³⁸. Поживемо-побачимо, пане Яцю. Але люфи³⁹ на всяк випадок тре' очистити від шмаровидла⁴⁰.

Ходили чутки від близького оточення Петлюри, що в Директорії обговорювали варіант повернення Болбочана до війська, проте зійшлися на тому, що це небезпечно, бо:

– Чорношличники – за отамана Болбочана, а гайдамаки – проти.

– Тому таке повернення не бажане.

А хтось після наради нібито відверто сказав:

– Петлюра радше програє Україну, аніж допустить, аби Болбочан зараз виграв битву.

Марія все частіше помічала, що з чоловіком щось таки коїться.

Якось затіяв мобілізацію провести.

– Ото збирай мені, Марійко, манатки і піду я на своє поле.

– На яке поле? – поцікавилася дружина.

– На те, де лежать мої хлопці.

– Які твої хлопці? – не відразу втяла жінка.

– Оті із полку мого імени. Себто імени Петра Болбочана.

– Так вони всі – мертві.

– То нічого. Як побачать мене – всі, до одного, встануть.

– Петре...

– Ще не було такого, Марійко, щоб коли я їх підводив в

³⁸ Спохопилися.

³⁹ Люфа – ствол гвинтівки..

⁴⁰ Шмаровидло – змазка.

атаку – вони не послухали. І на сей раз вони мене виручать, всі встануть, бо треба Україну боронити. А знаєш од кого? – питає.

Не відала, що відповісти. А він:

– Почекай.

– Почекаю.

– Від своїх, – каже. – В першу чергу від своїх. Як захистимо від своїх, то згодом і від чужих захистимо. А як не захистимо від своїх – то чужі нас големи руками візьмуть, як отих раків із нори. Хіба не правду кажу, Марійко?

Та ніби правду, але не відає, що відповісти.

А ото позавчора захворів. Гарячка. Так тяжко дихає і каже:

– Священик до мене приходив і каже: «Треба висповідатися, сину».

– А що я кому поганого зробив, тату?

– Ти – нічого, зате тобі робили й роблять.

– То хай вони і сповідаються.

– Вони не можуть сповідатися.

– Чому?

– Бо вони в Бога не вірують.

І висповідавсь я за них.

– А чому за них?

– Як не є – одну справу робимо. Тільки по-різному.

Він говорить, а Кайзер сидить і очей з нього не зводить.

Так буцімто все розуміє.

Якщо чесно, то «італійський» період Болбочана такий неоднозначний, що я побоююся на нього відповідати. Про нього у Станіславі я чув чимало від людей, що стояли дуже близько до Отамана.

До речі, і серед них були різнотлумачення.

Навіть одні і ті ж особи в різний час висловлювалися по-різному.

Це особливо стосувалося лівих.

Та й праві, треба признатися, у своїх судженнях розбігалися.

Те, що в Західній Україні була проблема з людським ресурсом – нічого дивного. Куди тільки не кидали воєнні події

наших хлопців! Але чи міг Болбочан поповнити той мобілізаційний контингент в Італії? Сумніваюся. А чому Петлюра вирішив туди скерувати Отамана – принаймні, треба задуматися.

В Україні такому видатному полководцю, як Болбочан, нараз не знайшлося місця, де б він (в такий відповідальний час) міг проявити свій військовий хист – і він, рвучись од слів до діла, вимушений був погодитися на таку пропозицію.

Про це він наголошував на суді: «Мені тоді сам Отаман (Петлюра. – Авт.) пропонував їхати до Італії, на що я погодився. Коли про це дознався Шемет, то мені прийшлося кожен день переживати неприємності, бо Шемету не хотілось, щоб я їхав з України».

Не хотілось, певне, і Болбочану, бо, як писав той же Сергій Шемет, людина дуже наближена до Отамана: «Петлюра пропонував Болбочанові або їхати до Італії формувати з полонених Галичан військо, або одержати від нього, Петлюри, призначення в Галицьку армію. Перше, кажуть, Петлюра, пропонував, звичайно, всім, кого хотів здихатись. Що ж до Галицької армії, то компетенція Петлюри на неї не розповсюджувалась...»

На засіданні Ради народних міністрів УНР було заслухано доповідь міністра внутрішніх справ І. Мазепи про «командіровку» П. Болбочана до Італії для організації військових частин з полонених-українців, і члени уряду практично одностайно висловилися проти відрядження невисокого їм Отамана, який «уже в печінках кожному з них сидить». Представники соціалістичних партій, які склали на той час більшість у республіканському уряді, пішли ще далі – вона були взагалі проти призначення Болбочана на будь-яку посаду.

Кабінет одразу звернувся до Головного отамана, «аби п. Болбочана було відкликано з зазначеної командіровки».

Проте вже 5 червня 1919 року Головний отаман підписав розпорядження начальнику головного управління генштабу Армії УНР О. Шайбле, щоб негайно відрядити полковни-

ка П. Болбочана «в розпорядження української торговельної місії в Італії».

Це була багатоходівка на вимотування нервів втомленого аж надто тяжкими воєнними обставинами залізного полководця.

– А хто то витримає таке? – якось запитав він чи то сам себе, чи то кохану дружину.

Він навіть не помітив, як вона мовчки заховалася за його рамено і витерла пальчиком вологе праве око.

7 травня Рада народних міністрів УНР ухвалила «Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР». Одночасно з законом було прийняте й «Положення про Державний інспекторат» (далі «Положення»), яке мало регламентувати завдання та права цієї інституції, а також визначити повноваження державних інспекторів.

«Надзвичайні обставини, в яких перебуває зараз Україна, вимагають, аби Державний Інспекторат з одного боку був правою рукою і очима Вищої Центральної Влади, а з другого боку він не повинен зупинятися ні перед якими мірами, аби врятувати нашу армію від розпаду й деморалізації. Через усю працю органів Інспекторату повинно проходити червоною ниткою: Перемога Української Народньої Армії над ворогами Республіки, звідкіля б вони не прийшли і хто б вони не були – за всяку ціну!» – зазначалося в цьому документі і, зокрема, підкреслювалося:

«Стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів Центральної Військової Влади, перестерігати і в пні винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та інституціях.

Стежити за політичним настроєм козаків і старшин і вживати всіх заходів, аби військові частини та інституції були щиро демократичні і національно виховані».

Наголошувалось: про «ворожий та непевний елемент інспектори своєчасно повідомляють відповідних муштрових

начальників; в крайньому випадку ворожий та непевний елемент інспектор може негайно усунути з армії, рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство та Головного Отамана, а коли Правительство й Головний Отаман не найдуть поважної причини для усунення, інспектор попадає під відповідальність по закону 26-го січня про надзвичайні суди згідно §20 цього Положення».

Крім того, інспектори повинні були «вживати всіх заходів до підвищення войовничого настрою проти всіх ворогів Республіки і боротись з дезертирством»; «брати участь у всіх військових нарадах муштрової та адміністративної влади».

Одночасно роз'яснювалось, що «командний склад веде оперативні та адміністративні справи самостійно, але з відома інспекторів, інспектори ж не мають права втручатись у ці справи».

В «Положенні» зазначалося, що державні інспектори цілком відповідають за всебічний стан своєї частини, а в §11 наголошувалося, що в надзвичайних випадках державні інспектори могли, оминаючи своїх прямих начальників, звертатися до «тої Вищої Влади, яка найскорше може вирішити питання або подати відповідну допомогу».

Якщо уважно вчитатися в це «Положення», то не трудно знайти в ньому «тріщини», крізь які можуть прослизнути взаємовиключні суперечності. Таким чином інспекторам надавалося право власного вибору.

Ним, здається, і скористався полковник Микола Гавришко, який обіймав посаду державного інспектора Запорізької групи військ. Через те, що він твердо стояв на державницьких позиціях, то й розійшовся з урядовою лінією Б. Мартоса, яка, як відомо, мала неприхований лівий ухил. Своїм першим наказом новопризначений чиновник відразу застеріг, що особи, які «дозволяють собі легковажно відноситись до розпоряджень Державних інспекторів... будуть суворо каратись!»

Гавришко прямо заявив: в уряді Головного отамана хочуть зліквідувати Запорізький корпус і тому командиром корпусу призначено полковника Володимира Сальського.

Щоб зберегти корпус, державний інспектор, виходячи із своїх функцій, призначає командиром корпусу полковника Петра Болбочана.

– Спробуйте заперечити – будете мати справу з найкращими вояками в українському війську! – прямо заявив державний інспектор Мартосу.

Треба сказати, що запорожці перед тим не раз зверталися до Головного отамана, аби повернути Болбочана до корпусу. Полковники, які керували окремими частинами в корпусі, навіть підписали звернення, в якому, зокрема, наголошувалося: «Задля підняття нашої військової бойової мощі нашій групі необхідна об'єднаність всіх наших подій у персоні одної відомої військово-освіченої людини, яка б безпосередньо без політики направляла наші частини у бій з смертельним ворогом України «Комунією» й іншими ворогами Самостійної України».

На підставі вище цитованого звернення полковників М. Гавришко віддав наказ П. Болбочану «негайно вступити в командування військами Запорозької групи», посилаючись на «настрій військ та їх бажання», виражені в записці групи полковників, «аби охоронити єдину надію України групу військ запоріжців від неминучого розвалу».

М. Гавришко не забуває нагадати, що його розпорядження є обов'язковими, оскільки згідно з «Положенням» «за відсутністю Уряду» він «виконує функції в вирішенні негайних питань» у повній відповідності з повноваженнями, наданими йому.

– Хай там як, а військовий інспектор Микола Гавришко не припускав навіть думки, що призначення ним Петра Болбочана новим командуючим Запорізької групи може трактуватися як спроба державного перевороту, – пригадую, сказав полковник Дубовий.

– Проте за пунктом «б» §6 «Положення про Державний інспекторат» державний інспектор має право «негайно усунути з армії» лише «в крайньому випадку ворожий та непевний елемент... рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство та Головного Отамана».

Хтось одразу уточнив:

– За всіма ознаками полковник Володимир Сальський, як командуючий Запорізької групи, аж ніяк не потрапляє під трактування цього параграфа.

І пішло:

– Він – добрий військовий фахівець з національною орієнтацією.

– У його діях не було жодних протиправностей, тим більше, намірів учинити державну зраду.

Хтось заперечив:

– Але ж дії Гавришка були продиктовані в першу чергу для зміцнення армії і враховували настрої вояків на той час найбільш дисциплінованого і боєздатного її підрозділу.

– Без сумніву, – згодився генерал-хорунжий Греков.

– Як дійде до суті, то виникне в першу чергу питання: чи вчинив отаман Болбочан злочин у час військових дій, намагаючись самочинно зайняти високу командну посаду, чи він діяв згідно з наказом посадової особи, котра уповноважена була призначати й усувати командирів військових підрозділів саме підпорядкованої йому групи? – міркував полковник Алмазов.

Коротше, в тому правовому лабіринті ніхто не хотів розбиратися. Як одна, так і друга сторона уже бачили свою кінцеву мету.

Одні наполегливо дотримувалися думки, що наказ М. Гавришка спричинений воєнною логікою та настійливими проханнями командирів підрозділів Запорізької групи, інші вважали, що державний військовий інспектор керувався виключно політичною доцільністю і називали його «агентом Москви».

Що ж до «агентів Москви», то хто кого тільки не називав ним в тогочасній Україні?

І найчастіше самі агенти Москви тим користалися. Вони готові були в будь-яку хвилину на своїх опонентів накинути наручники.

А як же поставився до такого свого призначення сам Болбочан?

Ось його відповідь:

«Я отримав наказ від Державного інспектора військ Запорізької групи, щоб я негайно вступив в командування військом Запорізької групи. Я відмовився, кажучи, що цього не можу зробити без санкції головного командування».

Отаман, зрозуміло, або й справді був настільки законопослушним, або вагався. Вагався, можливо, тому, що не відав, як його призначення тепер зустрінуть козаки й старшини?

Відомо, що Гавришко відвідав Болбочана в готелі і запропонував йому «їхати разом з ним на фронт й перевірити самому відношення до нього частин військ, бо фактично Болбочан хитався й не давав остаточної відповіді на наказ Державного інспектора обняти командування».

Сотник Цап, зокрема, згадує: «Знаючи про прибуття полковника Болбочана, регулярні, хоч і до краю виснажені запорізькі частини кинулись на ворога як леопарди, нищучи на своєму шляху всі ворожі перешкоди і то значні». І ще таке: «Підбадьорені відвідинами на фронті полк. Болбочаном, Запорізькі частини... з нетерпінням очікують переміщення ним командування Запорізькою групою».

Раніше він не сумнівався б, а зараз згадував долю свого друга-волиняка отамана Оскілка і вже оглядався, чи з-за якогось куца не висунулася підступна руда борода Омелька.

Пригадую, на якомусь мітингу хтось вигукнув:

– Бий свій свого – хай чужий боїться! – і відразу розчинився в натовпі.

Насторожило й те, що отаман Коновалець не вітав повернення Болбочана в рідну частину і навіть привселюдно розповідав, як його, Болбочана, запорожці, найближчі побратими Січових Стрільців, прийняли холодно.

Пізніше Коновалець ще й недвозначно натякне: що «виступ отамана Болбочана мав далеко глибшу підставу та поважніші заміри, ніж тільки одно перейняття командування в Запорізькому корпусу», на що відразу відреагує відомий громадський діяч у діяспорі Сергій Шемет:

«Я тверджу, що не тільки ніяких відозв Болбочан або близькі тоді до нього люде не розкидали, але ніхто ніяких

відозв і не думав писати та й нікому було цього робити, Болбочану ні про віщо було писати, бо він ніяких остаточних рішень навіть в справі прийняття командування корпусом до хвилини свого арешту не прийняв... всі вони були захоплені справами війни».

Одначе, як дехто стверджував, не можна відкидати того, що могли й бути якісь відозви від імени Болбочана, котрі міг бачити той же Коновалець, але вони були радше всього «наглою підробкою», придуманою тими ворогами Болбочана, котрі хотіли як не його смерті, то, принаймні, його компрометації.

Отже, незаперечно можна стверджувати, що із притягненням П. Болбочана до суду було розпочато нову, ще жахливішу кампанію по його дискредитації як можливого політичного лідера, що (дивіться і переконайтеся!) прагнув змінити ту владу в Україні, що існувала.

– Як на те, – казав Андрієвський, – Болбочан ніколи не приховував свого негативного ставлення до лівого уряду Мартоса, який, на його переконання, «нічим не різнився від московських большевиків» і висловлювався однозначно:

«До уряду мають прийти нові практичні будівничі, бо соціалісти до кінця свого життя будуть співати по-старому, для них, не забувайте, ріднішим братом є скорше Ленін чи Раковський, ніж ми, борці за незалежність держави».

Болбочан висловлювався за тимчасову військову диктатуру, котра спиралася б на патріотизм, знання, а не авантюризм.

Він і далі вважав запорожців, як найбільш боездатну українську військову частину, від якої «залежить майбутнє України, котру ще можна буде врятувати від москалів всіх відтінків та поляків».

Виявляється, він передбачив війну з Польщею.

Тому і прийняв групу під своє командування.

Якось Болбочан запропонував командувачу Запорізького корпусу Сальському здати командування і приміряти на себе обов'язки начальника штабу. Той відмовився, наголошуючи на необхідності рішення Головного отамана.

Потрапивши в таку халепу невизначености, Болбочан,

природно, нервував. За свідченнями того ж Сальського «кілька раз виходив з... кімнати, хвилювався, повертався до попередньої пропозиції», наче потрапив у кут, з якого не знаходив виходу, розгубився і почав розказувати, що «за ним стоять широкі кола громадянства, що цього вимагає користь України, що це має не місцеве значення, а далеко ширше політичне, що це він робить для того, щоб змінити уряд і деяких старших військових начальників...»

По тому, як Головний отаман заборонив Сальському передавати свої повноваження, Отаману запропонували переговорити з Петлюрою особисто. Однак жоден із них не відгукнувся на цю пропозицію. Болбочан тільки зауважив:

– Як мені не вистачає Григора. До речі, а де він?

– Не знаю, – сказав його ад'ютант.

– А щодо Петлюри, то чого їти? За його спиною – давно причаївся Омелько. Подивіться, як він Отаману то вухо жує, то з-під пахви, а то вже й з-за пазухи виглядає.

– Але ж Волох уже давно на большевицькому березі, – сказав отаман Божко, який добре запам'ятав Омеляна Волоха за виконану пісню «А у нашого Омелька – невеличка сімейка: тільки він та вона, та старий, та стара, та дві ляльки в колісці...» Не встиг Божко закінчити пісню – як Волох рубанув його шаблюкою по раменю.

– Все одно він за спиною Петлюри, – повторив Болбочан.

– За спиною Петлюри вже давно не сотник, а полковник Чоботарьов, пане Отамане.

– Чоботарьов?

– Чоботарьов, – повторив Божко. Отаман голосно засміявся,

– Що ж до Сальського, то мова не про нього, а про те, – каже, – аби запорожці й далі билися за самостійну Україну, а не «за владу над нею українських соціалістів та явних московських попихачів».

Юхим Божко не перечив, бо був згідний з полковником. До речі, він давно у всьому був згідний зі славним Отаманом.

– Я уже відійшов од Хортиці і запровадив, як Отаман, дисципліну у своєму загоні, – хвалився він. І то була правда.

Болбочан різко критикував керівництво Директорії, проте аж ніяк не мав наміру піднімати, як Оскілко чи навіть той же Божко, повстання. Радше йшлося про зміцнення твердих державницьких позицій в армії, щоб натиснути на провід УНР і змінити його політичний курс.

Марія давно вже хотіла викупатися в озерці, що перед самим лісом. Сподобалося воно їй. На обочині, затишне.

Намовляла чоловіка – той усе не має часу. То те, то се. Як уже в Болбочана.

Нарешті відповів:

– Та бери свого Івана і хай він тебе проведе.

– Івана?

– Тільки не заходь на глибоке.

– Я плавати вмію.

– Все одно. Вода ще холодна. Ще ж Купала не було.

– А хто коли чекав того Купала?

– Все-таки надійніше.

– Був би Дніпро – я б до тебе не зверталася.

– Дніпра я тобі не пересуну, – повернувся до Марії і так, ніби напівжартома: – Я тільки лінію фронту можу. І то не зараз, а трохи пізніше, як корпус переформуємо. Ти віриш?

– У що?

– У те, що зробимо його кращим.

– Авжеж.

– Кохана моя, – і він потягнувся до дружини рукою.

А тут як на те – я у дверях.

– Про вовка помовка... – сказав. І до мене: – Ад'ютанте, треба, щоб ти супроводив пані Марію до озера. Вона хоче викупатися... Тільки дивися, щоб не втопилася!

– Слухаюся, пане Отамане!

Пані Марія не суперечила, а нашвидкуруч зібралася – і ми пішли в напрямку лісу.

У глибокій небесній блакиті голосно купався споконвічний небесний півчий. Пташок таке виробляв, що я, високо підносячи ступні ніг, почав обережно ступати, аби не задавити якогось коника-стрибунця, що то тут, то там вистрибу-

вав з-під наших ніг; точніше, щоб не порушити цієї ранішньої гармонії.

Здавалося, та невже в таку пору десь неподалік іде війна, стріляють одні в одних, горять хати, хліви, клуні, снаряди люто шарпають землю, вивалюють з корінням дерева, кущі, розкидають ось такі квіти, як на цьому лузі, по якому ми з Марією йдемо?

– А знаєш, Іване, за що я люблю жайворонка? – по хвилі каже жінка.

– Скажете.

– Що він такий непоказний, а такий голосистий.

– Та вже ж, – кажу.

– Інше розчепірить крила... А крила то які! Сім райдуг кожної ночі у них ночеє. А як заверещить – хоч вуха затуляй.

– Хочете сказати, що жайвірок дуже скромний?

– Не лишень скромний, а й талановитий, братику.

Після тієї нічки в монастирі вона мене іноді називала братиком. Коли я запитав: чому? Відповіла:

– Бо мені так хочеться, – і ошасливила мене неповторною усмішкою. – Я ж від тебе старша всього-на-всього на чотири роки... та й братика я мала. Такого, як ти.

– І де він?

– Війна забрала.

На цю тему не хотіли говорити ні вона, ні я. Тому, що усе дуже банально звучало б.

А ми тим часом підійшли до самої водойми. Вона і справді не була озером, а радше озерцем. Невеличким, піщаним, з берега зарослим густою різухою і верболозом.

Марія, розсовуючи різуху, наблизилася до води, не нагинаючись, скинула з ноги пантофля і встромила ногу у воду.

– Вода ще прохолодна, – сказала.

– То, може, не варто ризикувати, пані. Ви не так давно хворіли.

– Я загартована, – і повернулася до мене: – Було б добре, якби мій ад'ютант випарувався хоч би на півгодини, поки я поплаваю.

– А пані вміє добре плавати?

- Поки що нічиєю допомогою не скористалася.
- В таких випадках кажуть: попутного вітру!
- Дякую.
- Тільки он там ліворуч сіні⁴¹ є, легше до води дістатися.
- Та бачу вже.

До лісу – рукою подати. А я подався туди ногами. Але по дорозі подумав: «Я ж не маю права залишати свою пані. Для того й призначений до неї ад'ютантом».

Властиво, й не було де подітися і я ліг між лозняком, одначе так, аби при потребі глянути на озерце. Саме з цього місця, ступивши три-чотири кроки, воно добре проглядалося.

Що воякові потрібно посеред війни?

Якщо є така нагода – то прилягти в молоду соковиту траву не завадить.

Я так і зробив, заломивши за потилицю руки.

Матінко ти моя, яке небо!

Я давно не підводив на нього очі. Хіба що, як літака помічав.

Якось отак склалося, що уже п'ятий рік на тій проклятій війні, яка навчила мене заглядати під кожен кущик, за кожне дерево чи пень, за причілок хати чи тин; якщо треба – за п'ять хвилин, як кріт, заритися в землю; за селом вчасно помітити ворожий ескадрон – але все це на рівні видноколу, не вище.

А тут небо навстіж, як казав дід Пантелеймон, – нарощашку!

З такої високости, мабуть, видно, як відступають наші полки (або напівполки) під тиском московської наволочі. Але то ще все-таки далеко, кілометрів сімдесят, а то й цілий сто. А тут мої обов'язки обмежуються цим озерцем і стежкою до хатини, що на краю села, де мешкає моя пані.

Прислухався – в озерці зрідка хтось хлюпається, сплескує водою.

⁴¹ Сіні – незаросле біля берега місце, яким, як правило, у водойму заходять.

Але все-таки треба глянути, бо ж пригрозив колись Отаман: «Без неї не вертайся!» Це він ніби жартома казав, а втім...

Ступив кілька кроків – і переді мною відкрилося водо-ймище у всій його первозданній пренепорочности.

А посеред тієї краси – ще одна, з закрученим чорним кульком волосся і в білій блузці, відштовхується десь там з-під споду руками – і пливе. Повільно, однак пливе.

Нараз викидає руки по черзі то ліву, то праву, бовтає позаду себе воду ногами – і теж пливе.

На сей раз уже швидше.

Аж блузка ззаду повітрям набухає.

Набухає, як вітрило – і я вже біля моря.

Чомусь згадалася останні відвідини Одеси.

Побув у матері кілька днів. Так, мати – нездорова. Вона й колись не виділялася здоров'ям, а зараз їй ще гірше. А тут і їсти нема чого, і ліки в таку ціну (та ще й бозна якої якості), що краще вже вмерти.

На жаль, не міг нічим її втішити. На тому, що привіз із фронту, і тижня не потягнеш. Мати каже:

– Якби не війна, то й оженився б, може?

Нічого на те не відповів.

Якось і не задумувався.

А як почав опускатися вечір, усе-таки вирішив навідатися до знайомої.

Як там вона?

Цікаво, як весною виглядає? Бо ж тоді була осінь. Чи, може, й початок зими уже?

Мав намір навіть зайти на квартиру, але обставини, як по-щучому велінню, неждано-негадано звели на знаменитих одеських сходах.

Відразу упізнав по жвавості, по рухах і, особливо, по голосу. Такий тембр не забувається.

А що ішла не сама, то, як звикле, багато говорила.

Ішла під ручку і майже не дивилася під ноги, а заглядала напарнику в очі.

Ішла мені назустріч.

Тільки вона опускалася, а я піднімався по сходах.

Я дивився прямо на неї, але вона того не помічала. Практично мене впізнати не можливо було. Бо я, зрозуміло, був не у якійсь не розбери-формі, до того ж з бородою, щонайменше, п'ятдесятирічного діда.

Анастасія не відводила очей від свого напарника-офіцера. Мені дуже хотілося підійти до неї, але зроби так – і я себе відразу видав би. Місто переповнене денікінцями і добровольцями, з якими мені аж ніяк не бажано зустрітися. Та й навіть, коли я виглядав би по-іншому, чи варто було б признаватися до цієї дівчини? Що я їй сказав би? Хіба по глупоті своїй нагадав би те, що вона обіцяла? Але ж кажуть: обіцянка – то цяцянка, а дурневі радість. Та й радости, як такої, не було б.

Урешті-решт, як і особливого розчарування.

І все ж я ризикнув: коли розминувся з парою – розвернувся відразу ж і пішов услід за нею.

Спускаючись, ще нарахував 67 східців, заспокоївся, і подався у напрямку морського вокзалу.

Там я повинен був дізнатись, як мені взавтра добратися до Очакова.

Десь зовсім близько біля мого носа прогудів джміль. Доглянувся – так і є, цвіте чортополох. Та ще як цвіте! Рідко яка рослина має такий гарний цвіт. Недарма його бджоли обліпили – нюхають і мед збирають.

А над усім цим у небі – невтомний пташок прославляє Божий день цей і грішну нашу землю, на якій є он той ліс, ось цей луг і це озерце!

Мабуть, то вже й пора додому.

Але як там моя пані?

Щось не чутно плюскоту.

Глянув на водоймище – плесо, як дзеркало. Ані хвилячки.

І я пішов, розсовуючи попереду себе лозняк руками, спускаючись усе нижче й нижче до води.

Я оминув останній куц і отетерів чи остовпів – до мене, повернута спинкою, стояла жінка.

На її спинку спадало довге чорне волосся.

Спинка і нижче були голі-голюсенькі.

Жінка своїми худими, білими руками викручувала мокрий одіж.

Спинка і нижче злегка буцімто вібрували від холоду.

Їх довершеним формам не вистачало лишень мого вигуку, але я стримався. Не без зусиль.

Нарешті розвернувся і подався назад у лозняк.

В же коли ми верталися додому, я запитав:

– Скажіть мені, пані Маріє, а чому чоловіки не соромляться купатися з голими грудьми, а жінки соромляться?

Я не відаю, чи хтось ще зважився б задати більш дурне питання?

Марія зупинилася, подивилася на мене:

– Якщо ти, братику, ще хоч раз запитаєш мене про щось подібне, я тебе виміняю на Миколу.

Я не розгубився і запитав:

– Якого? Чоботарьова?

Вона, здається, не знала, що сказати.

Тільки потім:

– Будь певен, ми і зараз у полі його зору. Це, якщо хочеш, – московський чобіт на Україні.

Два дні перемовлялися, але переобрання командувача Запорізької групи так і не відбулося.

Відмовившись виконати наказ державного інспектора полковник Сальський не вжив жодних заходів супроти П. Болбочана і спокійно очікував на подальший розвиток подій.

Певне, був попереджений.

Так само і Болбочан з Гавришком не пішли на те, аби з позиції сили перебрати командування запорожцями у свої руки.

Всі чекали.

Чекали.

Чекали.

І, здається, дочекалися.

Головний отаман надіслав командувачу Запорізької групи військ Армії УНР Володимирі Сальському телеграму,

яка оформлялася як наказ ч.479 від 9. VI. 1919 року такого змісту:

«Сьогодні вранці Державний Інспектор Запоріжської групи Микола Гавришко самовільно і незаконно усунув з посади Командуючого Запоріжською групою отамана Сальського, призначивши на його місце Болбочана. Вчинок цей Державного Інспектора Гавришка є незаконним і тому пан Гавришко мною усовується з посади Інспектора з відповідальністю перед судом за зроблений ним злочин; Отаман Сальський, котрому довіряю я, як Головний Отаман, і наше Народне Правительство, і котрий доказав свою велику здібність з надзвичайним успіхом провівши таку складну операцію, залишається і надалі командуючим Запоріжською групою».

Текст телеграми свідчив, що Головний отаман виніс рішення, в якому дії Болбочана кваліфікувались як «самовільний захват влади».

І в той же день, тобто 9 червня 1919 року, Петлюра вирішує справу ще рішучіше. Він віддає новий наказ начальнику контррозвідки Чеботарьову:

«За злочинну діяльність проти законного народного правительства, за злочинне захоплення влади» заарештувати полковника П. Болбочана та державного інспектора М. Гавришка.

Окремий дисциплінарний статут, який був прийнятий після виступу отамана Оскілка, передбачав тяжке покарання.

– Таким чином посилення на дисциплінарний статут засвідчило, що тих, кого заарештують, – розстріляють! – наголосив Винниченко.

Та самі фігуранти «державного злочину» про це ще не знали.

А якби й знали, то їх могло потішити хіба те, що досі в молодій українській державі смертну кару ніхто нікому не виносив.

Щойно закінчив молитву і перехрестив груди. Треба сказати, що про молитву не забував за будь-яких життєвих обставин.

Перед ним не було жодної ікони.

У фронткових умовах, на жаль, це нерідко трапляється.

І тому молився на схід сонця, як Сократ.

Але ж Сократ був поганином, скажете ви. Одначе це не завадило йому бути Людиною задовго до народження Христа.

– Наївний той, хто вважає всіх до народження Месії грішниками, – сказав колись, ще в семінарії, йому один священник. – і молитва до дерев'яних ідолів – не такий вже й гріх. Гріх у іншому.

Сократ був ще й великою Людиною і молився до Неба по-своєму.

Він, Петро Болбочан, теж молиться по-своєму.

Ще недавно через Отченаш він просив, просив, просив у Всевишнього, як той жебрак під храмом.

А хіба Бог на те людині даний, щоб тільки задовольняти прохання?

Певне, треба щось отдавати і Богу, якщо ти Людина.

До того ж треба врахувати те, хто просить у Всевишнього.

Коли Христос – одна справа. І зовсім інша, коли ти тими ж словами звертаєшся до того ж Бога. Як любив казати генерал-хорунжий Присовський: «Масштаб не той». У тебе що, своїх слів не вистачає? Принаймні, подумай над тим, аби нікого не скривдити, а це ой як не легко особливо під час війни!

І він замість завченої молитви, яку дуже часто механічно повторював, створив свою, не довгу, але зрозумілу. Її з арамейської не треба перекладати і тому він тепер молиться, де обставини дозволять, за здоров'я найближчих, найдороччих йому людей. Собі він нічого у Всевишнього не просить. Принципово. Це навіть не гарно, а іншим – просить.

Виходить якимось природніше, переконливіше і щиріше.

Молиться він і за Україну.

За те, аби її покинув ворог.

А якщо той ворог не хоче покидати – хай Господь простить не тому ворогу, а йому, і не християнину, і не поганину Петру Болбочану.

Не християнину тому, що не дотримується всіх заповідей Господніх; а не поганину через те, що не творив кумирів на цій землі.

Якщо той ворог не схоче покидати його землю – він, Петро Болбочан, обов'язково буде того ворога убивати!

Ще навіть не закінчив свою молитву – як хтось постукав у двері.

Умить вихопив наган з кобури й обережно – так, аби ніхто не почув – підійшов до вікна.

Ледь-ледь відхилив фіранку – нікого на подвір'ї.

Але то ще не все – той, хто постукав, може стояти біля самих дверей.

І стоїть, напевне.

Обставини воєнного часу вимагають бути обережним.

А свого ад'ютанта він відпустив у місто.

Микола щойно взавтра вернеться.

Навшпиньках підійшов до дверей – однак одразу ж заховався за стіну.

Як не є, а стіна надійніша – вимурувана з цегли. То не дерев'яні двері, які і кулею з нагана простромити можна.

– Хто там? – запитав.

– Відчини.

Ніби знайомий голос. Але чий?

– Відчини.

Відхиляє двері:

– Не дивись, що я такий замарганий⁴²?

– Господи! Та невже?

– Я, сину, – і повільно перевалюється через поріг.

«Боже, як він постарів!»

– А з яким вітром?

– Війна, сину. А у війни один вітер, з порохом і димом. Не мені про те тобі казати.

Запропонував батькові сісти – батько поволеньки і якось обережно сів.

Скинув із нього піджак, роззув – надворі вже ж тепло.

– Що там удома? – питає.

⁴² Брудний, неохайний.

- Нехай преч ся каже⁴³.
- Та й чого?
- Навідався. А то вже й, либонь, і дорогу в наші Гижці забув.
- Та не забув.
- Та й що?
- Ось виженемо москалів і ляхів із України – то й завітаю.
- Чи скоро то буде?
- Ви, неню, мене таке питаєте, як того мудреця.
- А якого ж то мудреця ти вже доточивись до себе?
- Так ото ж сидів такий на березі, а люди йдуть і питають його: чи скоро ми дочекаємося кращого життя?
- І що?
- І далі йдуть і питають: чи скоро ми дочекаємося кращого життя?
- Ну, а він їм?
- Якщо чекати – то не скоро, відповідає.
- Батько раз, а потім і вдруге погладив бороду:
- Правду каже.
- На те він і мудрець.
- Та вже ж.
- А як там мати?
- Мати як мати. Хочє сина коло себе мати. Нема такого дня, жеби тебе не згадала.
- Болбочан крутить головою. Хочє щось сказати, а не може.
- Чи не хоче.
- А ото остатніх два місяці – одне і теж: «Поїдь, Хведоре, хоч і на край сьвіту, але знайди мені Петра. Бо щось кепське душа моя пантрує.
- Та й що там «кепське» може бути, – каже син, а в самого аж голос подався, затремтів ніби. Від чого б?
- Узагалі то він часом відчуває, що якимсь тонкослізним став. Що-небудь – і вже клубок горло перегородив. І ти його вже не видавиш звідси, не виплунеш у носовичок, не розітреш, як плювка в сніях.

⁴³ Краще б не говорити.

«Мабуть, нерви здають», – втовкмачує сам собі.

– Мати каже: «Нагадай йому, що береженого і Бог береже...»

– ...а козацька шабля стереже, – сказав на те.

– Бог не без милості.

– А козак не без долі...

Присів біля батька, руку поклав на рамено:

– Та й чого-то ви, неню, в таку дорогу подалися?

– А що тут дивного, сину: якщо Магомет до гори не йде, то гора мусить – до Магомета. Так у Корані чи де там написано.

– Написано.

– Ти у нас з матінкою їден і ми дорожимо тобою. До речі, а де Невіста?

Власне, не хотів, аби батько з Невістою (так він називав невістку) зустрівся. Бо те, що знає Марія, батько не повинен поки що знати. Точніше, навіщо йому зараз знати. Все одно нічим не зарадить ні собі, ні Марії, ні йому, недавньому Головнокомандувачу Лівобережного фронту України. Тільки нервуватися буде. А ще як матері проговориться – ліпше і не здогадуватися, що буде.

Отже, мусить неправду казати:

– Відправив на курорт, бо щось прихворіла трішки.

– Далеко?

– Та тут, за Дніпро. Може, буде верств п'ятдесят, а може, й ні.

– Не відпускай далеко. У війну намагайтеся триматися купи.

– Та намагаємося, неню, – каже син.

А там непомітно перейшли на іншу тему.

Батько сказав:

– Закінчив бись Кишинівську семінарію, мав бись парафію в горах, люди ходили б до тебе, абись з Божої ласки (і твоєї) шлюбом молодят возсоединяти назавше, а згодом і крикливе немовлетко охрестив бись і благословив на щасливе житіє.

– Що зробіте, – сказав на те.

– А ти не захотівсь, поїхавсь у те Чутувівське юнкерське училище і скитаєшся по світу, сам голодуєш, а воші го-

дуеш. Але що найгірше – людей вбиваєш, – і подивився на сина якимось так, що тому аж вія засіпалася.

– Неню, про це ми говорили ще тоді, як я в Кишиневі вчився.

– Говорили.

– Не виходить у нас якимось так, якщо тебе кривдять у праву щоку, то ще й ліву підставляти. Ми мусимо (якщо хочемо вижити) – око за око, зуб за зуб. І я ще тоді казав, що не маю наміру переводити наш нарід на чужу нам церкву.

– А хіба церква, сину, може бути чужою?

– У нас є греко-католицизм, католицизм, протестантизм, іудаїзм, іслам, але ви їх не назвете рідними.

– Бо ми – православні.

– На жаль, нам не всім рідне оте православ'я, що насаджує Москва.

– А хіба то Москва?

– Москва, неню, вашими ложними устами. Бо тільки лінивому не відомо, що на Україні ще й після Богдана Хмельницького була не та церква, що є зараз.

– Час іде – усе міняється.

– За 200 золотих і три сорока соболів Москва викупила нашу церкву в Царегороді на риночку.

– І в таких гетьманів, як Самойлович.

– І не без потурання таких високих душпастирів, як єпископ Гедеон.

– Кажуть, його мощі знайшли.

– Чиї хочете знайдуть. Як знайшли чотири руки Івана Хрестителя. Дві в Римі, а дві у Константинополі, до того ж і там і там обидві ліві, то чому не знайдуть щось подібне Гедеона.

– Не оскверняй святих, сину.

– Я не оскверняю, неню. Так мені казав священник. Він тут воює разом із нами. Казав, що деякі святі, якщо порухувати по світу, то мають по півсотні пальців, десятки голів, десятки вух, носів.

– Не гріши, сину.

– А що, коли святі отці тим займаються? Яка то Божа кара повинна на них упасти?

Батько мовчить.

А згодом каже:

– Але ж та церква не закликає вбивати.

Але син, виявляється, і на те має відповідь:

– Закликає, неню. І навіть благословляє на розбій.

– Кого?

– Різних денікіних, муравйових, дроздових, антонових, кутєпових, краснових. І наш нарід баламутить. І тому ми мусимо стати супроти них.

Батько довго мовчить.

Нарешті каже:

– Виходить, і ти, сину, вбиваєш?

– Я на війні. Хоча сам на жодного чоловіка мушки не навів.

– То як же ти вбиваєш?

– Посилаю на них полки, дивізії, корпуси – і тоді гинуть не одиниці чи десятки, а сотні, неню.

– То мій син такий лютий вбивця?

– Такий.

– А заповідь Господня рече: не убий.

– То хай вони нас не вбивають. Бо як не будуть вони – не будемо й ми.

– А ти прости їм.

– Ми і так стільки років підставляли їм як не ліву, то праву. І саме тому я покинув Кишинівську семінарію, а поступив у Чугуївське училище, щоб навчитись, як їх по зубах бити.

Він подумав-подумав і сказав:

– Краще вже годувати українські воші, ніж кацапські кліщі, які глибоко позалазили в наше тіло.

– Так от, ти воюєш, то й відвоюй Українську церкву.

– А ми вже відвоюємо потроху.

– І що ж ви відвоювали?

– При гетьманському уряді було засноване міністерство ісповідань, першим міністром якого призначено професора Зіньківського, прихильника автокефалії Української церкви. Але змішався патріарх московський.

– Тихон?

– І всілякими правдами і неправдами московітами було обрано на митрополита архієпископа Антонія Храповицького, хоч його кандидатура не набрала потрібної кількості голосів.

– А ви з тим змирилися.

– Рада Міністрів вислала патріархові Тихонові протест проти обрання митрополита поза Церковним Собором, але патріарх санкціонував вибір Антонія.

– І маємо Антона.

– В особі митрополита Антона Українська церква дістала запеклого ворога. І, як кажуть, вибачте на брудному слові: Мішка, Гришка і Антон загуделі в один тон.

– Воля божа.

– І наша. На останній сесії Собору, 12 листопада 1918 року, міністр віросповідань Лотоцький, оголосив декларацію, в якій сказано: «У самостійній державі має бути і самостійна церква... автокефалія Української церкви - це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Від імени уряду Української держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що Українська церква має бути автокефальною».

– Таким чином гетьманський уряд поклав початок автокефалії Української церкви?

– Виходить, що так.

– Так ви за те і його, Гетьмана, скинули?

Не мав що на те сказати.

А потому батько з сином ще два дні побули разом.

Про що вони ще говорили – не знаю.

Знаю тільки, що в кінці їхньої зустрічі батько хотів висповідати сина, але син його відразу попередив:

– На жаль, у всіх гріхах я не можу покаятися.

– Чому?

– Сенс покаяння у тому, щоб тих, так званих гріхів, більше не повторювати. А я їх буду повторювати доти, доки хоч один окупант буде на нашій землі.

– Ти про що?

– Про заповідь: не убий.

Кажуть, що тоді, при батькові, сина арештували.
А я переконаний, що то було пізніше.
Принаймні і Микола Письменний такої ж думки.

Керівник військової контррозвідки Микола Чоботарьов, якому було доручено арештувати осіб, згаданих у наказі Головного отамана, взяв під дашок і доповів своєму безпосередньому шефу, начальнику розвідувального відділу штабу Дієвої армії Української Народної Республіки В. Коваленку, що завдання буде виконано:

– Отаман Болбочан під охороною направляється в Проскурів у розпорядження штабу Дієвої армії!

Того ж дня згідно зі встановленим порядком доповіли рапортом про арешт Болбочана начальнику штабу Дієвої армії Андрієві Мельнику.

Тоді ми, Петро Болбочан, Микола Гавришко, Микола Письменний і я, Іван Корж, та інші (приблизно 12-15 чоловік) знаходилися в приміщенні штабу 3-го Запорізького полку, котрий на ту пору стояв у резерві.

Десь близько 20-ої години ще якісь приїхали і серед них виявився невідомий сотник, що приховався за незрозумілою кличкою. Саме цьому сотнику нібито було доручено провести арешт.

І він з потойбіч дверей запропонував Болбочану і Гавришку заховатися в інше помешкання.

Невідомий настирливо просив не баритися:

– Бо біля штабу наготові з важкими кулеметами вже стоять ті, що прийшли за вами.

Але Болбочан відмовився від послуги загадкового сотника і зажадав:

– Прошу виконати наказ командування!

Себто, аби його арештували.

– Отамане, ви ризикуєте життям, – попередив невідомий.

– Але я, запам'ятайте, не ризикую честю офіцера, – відповів через двері Болбочан.

Тим часом вірні Болбочану вояки 3-го Запорізького полку імени Северина Наливайка під орудою полковника Пав-

ла Зельницького розмістилися навколо штабу і приготувалися до оборони.

І тут же появились запорожці-дорошенківці:

– Даємо п'ять хвилин, аби мали можливість залишити терен, на якому розміщається наш штаб!

Поперек їхньої дороги одразу стали запорожці-наливайківці:

– А якщо ми не послухаємо?

– Ми будемо вимушені застосувати зброю!

– Ми теж маємо зброю! – сказали наливайківці.

Почувши це, Болбочан наказує:

– Негайно пропустити невідомого сотника!

Сотник з порога падає на коліна і просить:

– Славний Отамане, вийдіть на двір через будівлю за днім ходом!

Болбочан питає:

– А хто ти такий?

– Сотник з міста Гологоси.

– Прізвище.

– Мухабезкожуха.

– Твоя сотня входить до дорошенківського полку?

– Так.

– То єдиний полк серед запорожців, який мене чомусь недолюблює.

– Бо ви не дівчина-красуня, яку повинні всі любити.

– Ваш командир весь час перешіптується з тим ляхом Сальським.

– Але моя сотня, Отамане, стоїть за тебе. Ми готові за тебе...

– Тільки без високих слів!

Отаман дивиться на загадкового сотника і навіть усміхається:

– Але я, сотнику, не вчинив нічого протизаконного, нічого не боюся, хоч і знаю вибрики уряду... і прошу зараз одного: вийдіть усі, крім оцього, – і він кивнув на дивного сотника, – вийдіть із приміщення штабу.

Полковник Гавришко та старшини 3-го Запорізького полку імені Северина Наливайка вийшли.

Болбочан спокійно відчепив од пояса кавказьку шаблю, зняв планшетку з польовою сумкою, поклав на стіл наган і сказав:

– А тепер виконуй, одержаний від командування, наказ.

– Ти, Отамане, на жаль, його сам уже виконав, – сказав сотник Мухабезкожуха із Гологоси.

– Не я, а полковник Чоботарьов. Він десь тут мусить бути.

– Нема його тут.

– А ти пошукай.

– Не маю права, Отамане, в чужому приміщенні обшуки робити.

– А жаль. Воно і мені вже – чуже.

Цікаво, що саме 9 червня 1919 року, коли було видано наказ про арешт Болбочана, диктатором західної області Української Народної Республіки (ЗО УНР) був проголошений Євген Петрушевич, начальним вождем Української Галицької Армії (УГА) став Олександр Греков. Ці державні та військові діячі не без підстав називалися політичними конкурентами Головного отамана Симона Петлюри і великою загрозою існуючому уряду Української Народної Республіки

У таємних донесеннях спецслужб ці імена часто сусідували поряд імени Петра Болбочана. Це, звісно, насторожувало. Один із апологетів соціалізму в Україні І.Мазепа прямо писав про вірогідність «... за допомогою Болбочана усунути соціалістичний уряд і Петлюру та проголосити диктатуру Петрушевича і генерала Грекова».

– Полковник Болбочан був для мене єдиним авторитетом, а після його арешту я вже не вірю в українські успіхи, – сумно відзначив отаман Юхим Божко, останній романтичний представник Низового Запорозжя..

Маючи більше, ніж потрібно, можливостей скористатися підтримкою відданих йому запорожців, Болбочан відмовився від них з принципових міркувань:

– Завше гостро критикуючи уряд, він був переконаний,

що армія не повинна залазити в політику, тим більше, ініціювати переворот, – казав полковник Дяченко.

– Скидалось на те, що доля Отамана була визначена заздалегідь, – додав полковник Дубовий.

Вироки, винесені надзвичайними військовими судами, які терміново були запроваджені за спрощеною процедурою, не підлягали оскарженню й негайно виконувалися.

Щоправда, особи, засуджені на смерть, мали право ще протягом шести годин після оголошення вироку звернутися з проханням про помилування або полегшення кари до «верховної влади», тобто Директорії, «а в Дієвій армії до Головного отамана».

Уже в серпні 1920 року, залишаючись військовим лідером і головою Директорії, Петлюра фактично усунув од влади інших її членів.

Оскільки за доби Директорії старе законодавство не переглядалося, а були тільки відредаговані деякі його статті, на території Української Народної Республіки продовжували діяти закони колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду.

– А тому надзвичайні військові суди виносили вирок, спираючись на стару законодавчу базу, неадекватну новій ситуації. Часто «суди засуджували до заслання в Сибір (а ми ж його не мали), або тяжкі кари – засудження до «каторжних робіт» (ми їх також не мали) і т.д., – пізніше в діяспорі скаржився державний прокурор Певний.

– Тому всі засуджені в такий спосіб сиділи в призначених для цього спеціальних заґратованих вагонах з відомства контррозвідки, – спокійно інформував Чоботарьов.

Пізніше він згадував, як возив «в складі своєї валки арештантський вагон, повний отаманами на протязі 5-ти місяців». І хоч там були жахливі санітарні умови, годували присутими харчами, яких, як правило, ще й не вистачало; арештантам не давали води і годували гнилими оселедцями – ніхто на погане обслуговування ніколи не скаржився. Принаймні так запевняв начальник контррозвідки. Спали на нижніх і верхніх полицях і просто в коридорі на підлозі, під голови постеливши кулаки.

Доля полковника П. Болбочана склалась трохи по-іншому.

Заарештований 9 червня, він чекав розгляду своєї справи у вагоні контррозвідки. Це був окремих вагон, спеціально облаштований.

А вже наступним днем – 10 червня був датований наказ О. Осецького та А. Мельника про створення надзвичайного військового суду.

Тим же самим числом була прийнята й постанова суду про притягнення полковника П. Болбочана до відповідальності «за злочинне захоплення влади – посади командуючого Запорізькою групою» і «дезорганізацію військового фронту під час щасливого наступу проти ворога».

Про який «щасливий наступ проти ворога» йшлося – ніхто не міг сказати.

– Виглядало так, що суд із великим поспіхом створювався «під Болбочана», – був переконаний Шемет.

Про те саме наголошували й інші.

За законом Директорії про надзвичайні військові суди, засідання мало бути проведеним протягом двох днів од заведення справи.

– Але справу Болбочана заслухали в день її подання, – згадував Алмазов.

– Той факт, що суд відбувся одразу ж у день свого призначення, дає підстави припустити, що ставилося за мету не дати підсудному жодних можливостей для виправдання, – не сумнівався Ярослав Кривицький, колишній секретар Державної слідчої комісії.

– Йому не було дозволено запросити власного оборонця і навіть навести на свою користь будь-які факти, – мовив ад'ютант Отамана Микола Письменний.

– Адвокатом Болбочана був призначений, як на глум, простий козак зі штабу Дієвої армії Дідух.

– Може, він вояк і добрий, але...

Але це вже не мало значення.

Крізь усі документи судового розслідування й слідчої справи проходить уже цитований наказ Головного отамана від 9 червня 1919 року, де доля Болбочана вже була відома

напередодні судового засідання.

Засідання відкрилося (подаємо точно) об 11 годині 15 хвилин і закінчилось о 20 годині 20 хвилин.

Під час допиту Болбочан відкидав звинувачення, які були викладені в постанові суду, і зажадав:

– Допитати свідків-полковників, що підписалися під проханням про моє призначення командиром Запорізької групи.

Суд проігнорував це.

На суді Отаман сказав:

– Тогочасний командир Запорізької групи Володимир Сальський також одержав наказ від полковника Гавришка передати мені свою владу над Запорізькою групою.

– Прошу докладніше, – втрутився державний прокурор Певний.

– Сальський відмовився передавати владу самовільно, тому в разі виконання наказу Гавришка, мусив би заарештувати мене. Але я сказав, що нічого не буду робити без наказу головного командування.

– А що відбулося після приїзду до місця розташування Запорізької групи головного державного інспектора Кедровського?

– Про це ви й самі добре знаєте.

– Але нам цікаво, що ви скажете?

– А щось од того зміниться, що я скажу?

– Ми вас питаємо.

– А я вам кажу! – майже вигукнув підсудний.

Відчувалося, що в цього надзвичайно хороброго залізного воїна, який з наганом у руці йшов супроти найжорстокіших бандюг у тільняках, змітав на своєму шляху цілі полки, дивізії, тут, у суді, а точніше судилищі, перед кучкою негідників нарешті почали здавати нерви.

– Виведіть Омелька! – вигукнув він.

Державний прокурор Певний із керівником державної слідчої комісії Христюком переглянулися.

– А хто такий Омелько?

– Ви не знаєте?

- Ні, не знаємо.
- Омелян Волох.
- Волох уже давно працює на радянську владу, – намагався пояснити слідчий.
- Так у них є влада?
- А як же?
- А в нас – безвладдя; – і підсудний почав витирати сухі очі. – Петро таки повинен був підтримати Павла.
- Чому так думаєте, що в нас безвладдя? – запитав суддя.
- Бо я давно повідомляв Петлюру, що Омелько працює на Москву.
- Але ж ви теж працювали на Москву.
- Коли?
- Коли домовлялися з Доном?
- Я домовлявся з Доном, аби большевиків разом побити. До того ж Дін не підлягає Москві.
- І з Антантою домовлялися.
- Домовлявся.
- Навіщо?
- Аби большевиків разом побити. Без Антанти ми большевиків не подужаємо.
- Разом із тим підсудний підкреслив:
- Головний отаман чудово знає, що жодного формування Антанта не допустить, доки вважає Українську Народну...
- Що ви маєте на увазі?
- ...доки вона вважає Українську Народну Республіку за «большевиків другого сорту».
- Виходить, для вас большевики, як і для Антанти, – найголовніші вороги? – спитав керівник державної слідчої комісії.
- Для мене – так. А для вас, я знаю, що ні.
- Для нас найстрашніша внутрішня контрреволюція, – підкреслив тоді керівник Державної слідчої комісії Христюк.
- Але ж її ви через таких, як Омелько, сплодили в Україні.
- І тут він, зокрема, зазначив, що Запорізький корпус був дезорганізований отаманом Волохом — «людиною мало-образованою, бувшим фельдфебелем». На запитання дер-

жавного прокурора Певного, яку він визнає армію «політичну чи аполітичну», підсудний відповів:

– Ту, яка підлягає наказам своїх начальників.

Що ж до політичних сил, які радили йому прибрати керівництво корпусом у свої руки, то відверто відповів:

– Самостійники-соціалісти і хлібороби-демократи. Ви ж чекаєте, аби я саме їх назвав. Хіба не так?

– І що вони казали?

– Казали: коли отаман Болбочан буде стояти на чолі Запорізького корпусу, то існуючий уряд сам собою відійде і треба скликати державну нараду, яка вибрала б президента для всієї України. Мені імпонувала їхня заява. Ви іншої думки? Ну та й будьте собі, а я залишуся при своїй.

– У вас є якісь свої амбіції? – запитав Певний.

Підсудний категорично відкинув закиди щодо власних амбіцій і намірів одержати високу посаду.

– Коли б дбав тільки про себе самого, то кращої пропозиції, ніж їхати до Італії, не бажав би. Але ж... але ж... Петлюра просто хотів мене купити дорогою «командірівкою», щоб у такий спосіб спекатися мене.

Після того, розповідали, Болбочан признався, що у приватних розмовах із заступником державного інспектора говорив:

– Дуже поважаю отамана Петлюру, проти міністрів нічого не маю, а тільки мене нервує їх непрофесіоналізм та абсолютне невміння покращати ситуацію в країні та особливо на фронті.

Скидається на те, що він уже кепкував над виконавцями судилища.

На суді були допитані свідки:

В. Кедровський – головний державний інспектор Дієвої армії УНР, його заступник – І. Романченко та державний інспектор Північної групи військ А. Певний (він же державний прокурор).

В. Кедровський свідчив:

– 9 червня 1919 року о 8-й годині ранку я одержав письмове клопотання полковників Запорізької групи про при-

значення П. Болбочана командуючим групи та усний наказ Головного отамана С. Петлюри: «Анулювати наказ отамана Гавришка про призначення отамана Болбочана!» – А далі підкреслив: – На зустрічі з полковниками я взяв у них письмове підтвердження, що «вони не будуть підтримувати політичних змагань отамана Болбочана, а будуть безприкословно виконувати накази вищого командування».

А. Певний зазначив:

– На запитання, чи вступив П. Болбочан у виконання обов'язків командуючого групи, одержав відповідь: «Юридично ні, але ж фактично – так» і що «з цим Головний отаман повинен считатися».

На прохання державного інспектора полагодити справу «без пролиття крові» він знайшов цілковите розуміння у Болбочана, однак зі свого боку Отаман велів передати Головному отаманові його «прохання приїхати в Проскурів для полагодження справи, гарантуючи недоторканість особи, але лише в тому разі, коли Головний отаман не буде звертатися до козаків».

Як бачимо, в жодному свідченні погроз із боку Петра Болбочана на адресу Симона Петлюри нема.

А. Певний навіть підкреслив:

– Полковник жодним словом не згадував членів Директорії, а засвідчив своє шанобливе ставлення до Головного отамана С. Петлюри, якого просив санкціонувати нове призначення.

І. Романченко заявив:

– Болбочан у розмові зі мною підкреслював, що «згодився прийняти командування лише під тиском обставин і для того, щоб спасти корпус від розвалу».

У протоколі не зафіксовано жодного слова адвоката на захист підсудного. Це, мабуть, про щось каже.

А чи не видається вам дивним, що протокол судового засідання, яке тривало понад 7 годин, нараховує лише 8 (вісім!) сторінок рукописного тексту?

Свідчення допитаних є доволі однобічними, банальними і поверховими.

Понад годину члени надзвичайного суду радилися з приводу вироку.

При цьому не відомо, чи прийняте рішення було однастайним, чи не зовсім?

О 20-й годині 20 хвилин 10 червня 1919 року обвинуваченому полковнику П. Болбочану було оголошено вирок суду: «... отамана Болбочана Петра за його злочинну акцію, завдяки якій сталась дезорганізація військ У. Н. Р., ведучих наступ, позбавити усіх прав отамана і покарати смертю через розстріл згідно наказу військам Дієвої армії У. Н. Р. ч. 75 § 9 ст. 246 С. В. Л.

Отже, вирок був винесений на підставі ст. 246 уже згаданого військового карного статуту, прийнятого ще за часів Російської імперії, а також § 9 наказу ч. 75 (дисциплінарного статуту) Армії УНР від 24 травня 1919 року.

Багато хто розумів, що такий вчинок Отамана аж ніяк не міг бути підставою для смертної кари, в якій за сумнівалися навіть представники вищого командування.

Так Наказний отаман генерал Олександр Осецький відверто заявив:

– Я сам не маю права затвердити присудок, бо Болбочан формально не був звільнений з посади командуючого Харківським фронтом.

Виконуючий обов'язки начальника штабу Дієвої армії полковник Василь Тютюнник стверджував, що з боку отамана було «порушення дисципліни» і мова не може йти про злочин.

Командир Січових Стрільців полковник Євген Коновалець зауважив, що «історія з отаманом Болбочаном є внутрішньою справою Запорізького корпусу, а ніяким державним переворотом».

Вислухавши вирок, Болбочан звернувся до Олександра Осецького:

– Я засуджений на смертну кару – не так я винуватий, аби нести таку сувору кару. Прохаю Вас, пане Отамане, взяти на увагу і ту працю і ту користь, котру я колись приніс для України.

Прибитий горем, тяжко хворий і загнаний у безвихідь, залізний Отаман готовий бути «простим козаком, або подвергнутись остракизму».

Апелюючи до Наказного отамана, він, мабуть розраховував, що той буде більш коректним до нього, оскільки всі його спроби в минулому (ще з часу першого арешту і в подальшому) не мали жодних успіхів порозумітися з Головним отаманом.

– Вислухайте мене у «важній справі»!

Одначе наступного дня Наказний отаман відправив це прохання Петлюрі.

Але і Наказний отаман Осецький, і Головний отаман Петлюра чудово розуміли, що довго тримати в арештантському вагоні такого знаного полководця було дуже небезпечно.

– Як жаль, що в нас нема Сибіру!

– Опріч того, Осецький, мабуть, не дуже поспішав таку важливу і відповідальну справу, як заміна розстрілу на іншу кару, звалити на себе, бо добре розумів: Болбочанів судили не задля того, щоб потім помилувати, – не безпідставно здогадувався генерал-хорунжий Нотієв.

– І хто в цьому винен? – запитав я побратима по службі.

– Фельдфебель Омелько, – відповів Микола Письменний.

– А чому Омелько?

– Бо у вагоні, набитому арештантами, саме його шукав наш Отаман. І ще шукав Юхима Божка.

– Чому?

– Хотів передати йому, аби той дуже остерігався Омелька⁴⁴.

Але лицедії театру абсурду (що дивно) не квапилися.

Їм потрібно було ще отримати від арештованого свідчення про підготовку так званого «правого перевороту» та імена тих, які начебто були його натхненниками.

Саме для того й було відкрито нове розслідування.

⁴⁴ У грудні 1919 р. Юхим Божко і справді загинув од підступної кулі Омеляна Волоха.

Немає нічого страшнішого, як амбітна посередність бере верх над справжнім талантом, як хирляве, немічне при розбурханому натовпі витирає свої брудні підшви у м'язи велета, аби показати, що він (велет) ніщо і з ним (велетом) можна – подивіться! – що хочеш зробити.

Якщо коротко, то за тиждень суцільного безсоння, затикування пальців у дверну цілину, удари під дихало, копняки у пах і тому подібне (а його не мало придумали ліві винахідники) призвели до того, що той залізний Отаман, який сотнею ішов на полк, полком на корпус і перемагав, зараз відмитий від крові, напудрений після синців на суді говорив те, що від нього вимагали лицеміри і лицедії. Або ж самі про нього писали, наприклад, у центральному часопису Дієвої армії УНР «Український козак».

«Для захоплення влади він ні на мить не подумав про те, що його авантюра може пошкодити нашим успіхам», – стверджує той часопис.

«Він злигався з Шеметом, багатим поміщиком із Полтавщини», з яким, Болбочана єднає «тільки себелюбство, стремління до влади і до панування».

А ось нотатки стосовно перебігу судового засідання.

«Довідавшись про присуд надзвичайного військового суду, Болбочан перелякався і, подав до правительства плаксиве прохання, в якому благав помилування, звертаючи всю вину на бувшого члена Директорії Андрієвського, хліборобського ватажка поміщика Шемета, теперішнього голову партії самостійників Симоніва та секретаря тієї партії Грищенка, які підбили його піти на авантюру».

Звертає на себе увагу те, що матеріали судового слідства офіційно не були оголошені, отже, були недоступні для журналістів.

Можна припустити, що автор пасквілів був присутній на судилищі і саме ним був, як багато хто стверджує, прокурор Петро Певний, відомий віршомаз, котрий опісля ще й в театр проліз. Кажуть, йому особливо вдавалися у постановках драматичні сцени. Ще б пак!

Одначе у нас нема жодних підстав, аби вірити цьому борзописцю, бо нема протоколів засідань.

Петлюра хитрував, залишаючись у затінку в справі П. Болбочана, але й діяв, зокрема, телеграмою наказав: – Здійснійте винесені вирокі негайно!

Наскільки мені відомо, поведінка та свідчення підсудного на другому допиті різко відрізнялися від тих, що на судовому засіданні. Як сказав Ярослав Кривицький:

– Це вже був зовсім інший чоловік, який слухняно виконував те, що вимагали од нього слідчі.

Можете уявити собі психічний стан людини, котра щойно засуджена до розстрілу і з хвилини на хвилину чекає його...

А тут ще хтось щось від нього хоче.

– Та згиньте ви пропадом зі своїм фельдфебелем!

– Не ламайте мені кості, я і так вам скажу все те, що ви хочете!

– В мене все тіло болить, а про душу вже й казати нічого!

– Її нема, як і нема біля мене моєї Марійки!

– Але то, може, добре, що її нема!

– Вона таким мене не бачила і не чула, – і він, обхопивши шию собаки, стишує до шепоту свій голос. – Хай і не бачить і не чує! Я хочу дочекатися приїзду, його, Головного (чуєте?), Головного і йому, одному, все розповісти...

Не певен, що мій Отаман так казав, одначе певен, що так думав.

Він так і не дочекався приїзду Головного отамана.

І тоді під шаленим тиском (враховуючи оті щілини в дверях, стусани, копняки, московські матюки) він проінформував про зустрічі з діячами правих партій О. Андрієвським, С. Афанасьєвим, Д. Симоновим, М. Білінським, О. Шаповалом та іншими...

Згодом і не заперечував, що не останньою з тем їхніх бесід було (таки так!) «державне діло». Слово «переворот» з причин конспірації ними не вживалося.

А тут уже з благословення згори почала діяти «чрезвичайка» на чолі (як казала Марія) з Московським чоботом (Чоботарьовим), котра творить розправу з людьми,

які наважуються по-іншому думати.

Взагалі-то (він згадав) з тим міністром контррозвідки колись перекинувся словечками. Адже вони ще з Чугуїва знайомі. Одне училище кінчали і майже в один і той же час. Тоді, звісно, Чоботарьов ще не був міністром, але доволі настирливо припасовував його крісло під себе.

– Ти, мабуть, не українець, а циган чи молдаванин? – допитувався настирливий у Болбочана.

– Вочевидь є якась домішка.

– Кажеш, є?

– Але це ніколи не заважало ні мені, ні моїм найближчим предкам виставляти себе саме українцями.

– І все ж... – прищуривши більмак, мовив настирливий.

– І все ж я ніколи не міняв своє прізвище.

– Ти про що?

– А про те, що я більше, ніж переконаний, що твій як не дід, то прадід був Чоботарем. По іншому – шевцем.

– Дід був пасічником.

– Але все одно писався Чоботарем, а ти вже – Чоботарьовим. Значить, ти поміняв прізвище. І поміняв не на українське.

– То не я, то батькові так поміняли.

– А ти змирився.

– А що я мав робити?

– А ти зроби так, як наш спільний знайомий: його батька записали Еварніцкімъ, а він повернувся до свого родового і став Яворницьким.

Довго мовчав.

– На все своя пора, – нарешті сказав тоді ще юнкер, а не міністр контррозвідки. – Але ти зараз лучче дивися за своєю тою... а то вона тут на всі боки очима стриже. Скоро з усім кадетським...

Одначе Болбочан не дав йому закінчити думку, відкинув навідліг руку і вдарив в лице Чоботарьова.

– Можеш іти і поскаржитися начальнику училища, – розвернувся і пішов. Але на ходу ще викинув:

– Тільки не забудь сказати при цьому, що з українського гуртка в училищі ми тебе виключили, – і сплюнув убік.

Коли козаки дізналися про судовий вирок, то «Запорізький корпус... захитався, хотів зніматися з фронту... і силою визволити свого любимого бувшого командира полковника П. Болбочана з пазурів марксистського правосуддя».

Про настрої запорожців Головному отаману повідомив полковник Сальський.

Петлюра же 11 червня 1919 року зустрівся з полковниками Запорізької групи. Полковники гостро критикували дії соціалістичного уряду, які, як вони вважали, призвели до катастрофічного стану в армії.

Вці страшні часи я не завше був поруч Отамана. Як ад'ютант дружини полководця, більше часу був біля Марії.

Цій тендітній врівноваженій пані доля такий тягар звалила, що я не раз думав: як вона витримає?

У безвиході сам Отаман чекав від неї порятунку.

– Кохана, молися не до Бога, а до Богоматері. Вона тебе, як жінка жінку, хугчій послухає.

І кохана не підводилася з колін.

А Письменний був зв'язковим між нами. Ад'ютант засудженого знав, що біля арештантського вагона було багато козаків 2-го Запорізького полку, саме полку, а не корпусу, які «знали і просто обожнювали» свого полковника.

Запорожці мали від варті докладну інформацію про хід справи і навіть іноді бачилися з арештованим.

Як згадував Микола, можливо, саме з метою залякування «в часі перебування Болбочана коло Кам'янця Подільського в Балині, крім усіх інших тортур, його два рази водили на розстріл», «викопували яму й ексекційна чота стріляла в нього сліпими патронами (набоями без куль)».

Сотник Степан Цап згадував, що старшини пропонували Отаману «силою зброї звільнити його від смерті».

На нещастя відповідь була завжди таж сама, що він її твердив ще в Кременчуці під час першого свого арешту:

– Не бажаю і не дозволю, щоб через мене розвалився фронт, пролилася даремно кров і прийшов кінець Україні.

Січові Стрільці теж були не байдужі до долі героя-мученика.

Хотіли арештувати причетних до судилища. Але запізналися – хтось знову їм рейки переставив.

Як тільки появилися в Кам'янець-Подільському – жерці правосуддя поховалися, як щури, по норах, а прокурор Певний подався:

– Аж до Денікіна, напевне, – сказав Микола сотнику січовиків.

– Видно, з біляками підтримував зв'язки і раніше.

– Він і червоним догодить, – був переконаний я.

Командир чорношличників Дяченко намірився зв'язатися з Січовими Стрільцями і разом захопити потяг, в якому розміщувався уряд, та утримувати його доти, доки не буде звільнений Болбочан.

Варта, яка складалася з хлопців із Галичини та Волині пропустила нас (нічого дивного – ми ад'ютанти Отамана) в арештантський потяг.

Ми знали, в якому переділку (купе) знаходиться головний арештант і пішли до нього.

Вже крізь скляні двері побачили свого шефа.

Він сидів, сперши лікті на коліна, і низько опустивши голову з виляючою, вочевидь, не митою кучмою нещодавно ще густого каштанового волосся, яке він так любив гребінцем акуратно вкладати на голові.

Як завше, перед ним сидів його улюблений пес.

У цій камері-одиначці в нього більше друга не було.

Ми постукали в двері, однак він на це не звернув уваги.

Ми шарпнули двері – і увійшли в купе.

Пес завилів хвостом і звівся на задні лапи.

– Кайзер, – сказав я рудому австрійському пінчеру, однак приязні своєї не міг підкріпити жодним ласощем, а пес, напевне, був і голодний.

Отаман щось говорив сам до себе.

Ми прислухалися.

– Наш шлях на Голготу: в січні через Київ, в лютому через Вінницю, в травні через Волочиськ, в червні через... Це буде 28 червня... побачите...

Ми довго стояли і не відали, що робити.

Нарешті він підвів голову.

Під жовтими очами в нього були широкі синці і розбита губа, а на ній – запечена кирвавиця⁴⁵.

– Прийшли за мною? – запитав ледь чутно.

– Прийшли до вас, пане Отамане.

– То забирайте. Що хочете робіть – тільки пальці в двері не вставляйте. Бо мені ще треба записку до Марії написати.

– Так ми – ваші ад'ютанти.

Він спроквола подивився на нас.

Спочатку на Миколу, потім на мене.

– А хіба в мене були ад'ютанти? – спитав.

– Не лишень були, але і є.

Довго сидів і щось думав.

– Якщо є, то передайте Марії листа. Або її ад'ютанту передайте. Тільки скажіть, аби він не загубив. А ще запам'ятайте: апостол Петро повинен був підтримати апостола Павла...

Ми зрозуміли, що ні про що з цим чоловіком уже не домовимося.

Його вже нема на цій землі.

Забігаючи трохи наперед, варто нагадати: один із відомих очільників большевицької орди, що вже топтала Україну, Владімір Антонов-Овсієнко, зауважив:

– Допоки був живий Болбочан, він Україну не віддав би. Листа для Марії ми взяли – і відкланялися.

Після того, як привіз Марію до Балина, я тільки раз ввляштував їй побачення. Вона хотіла ще і ще раз зустрітися із своїм коханим чоловіком, але я їй, прости мені, Господи, цього не дозволив.

Чому?

Отаман уже не усвідомив того, кого я до нього привів.

Він як тримав між колінами свого Кайзера, так і не випустив доти, доки вона стояла перед ним.

Наче боявся, що пса від нього заберемо.

⁴⁵ Кров.

– Не арештовуйте його, – просив.

А як ми пішли, він нараз зірвався з лави і почав бити кулаками у двері та кричати:

– Чому ви її привели до мене?! Вона не хоче мені допомогти!

Вже на дворі, далеко від арештантського вагону над річкою Мукшею, Марія вчепилася мені руками за шию, почала гірко плакати і питати:

– Скажи мені, Іване, він давно такий?

Я пригорнув її міцно-міцно до себе і боявся вимовити слово, яке б її відштовхнуло від мене.

А вона допитувалася:

– Скажи мені...

І я їй сказав:

– Сюди, в Балин, його привезли вже таким...

– Го-спо-ди!!!

І вона ще щільніше пригорнулася до мене.

Вона була зовсім беззахисна.

Я не знав, як її втішити.

А втішити треба було. І я сказав:

– Я чув, що Головний отаман розпорядився відправити Отамана на курорт у Крим.

– У Крим?!

Вона відштовхнула мене і подивилася мені прямо у вічі:

– То правда, братику?

– Правда, – не кліпнувши оком, сказав я.

Мені було зараз байдуже, що вона потім подумає, як переконається, що я збрехав.

А вона вже кинулася мені на груди і цілувала, цілувала, цілувала...

І я не боронився.

А десь від арештантського вагона доносилося:

*В сиру землю його
Закопали давно,
А він все ще стояв
І фуртфурт ладував,
І фуртфурт, і фуртфурт,
І фуртфурт ладував!*

Довідавшись про катування Отамана, полковник Петро Дяченко мобілізував зі старшин своїх чорношличників, а також з полку імени Северина Наливайка, імени Івана Мазепи та інших групу, яка «мала зробити напад на станцію Балин». Але під час таємної зустрічі з Отаманом старшини переконалися, що вже запізно.

– Стан, в якому перебував полковник Болбочан, примусив припинити справу його визволення з «в'язниці на колесах», бо ж це не принесло б жодної користі... полковник Болбочан вже був мертвий духовно і фізично, він був скалічений на душі й тілі, – свідчив сотник Степан Цап.

Зокрема, перед самим розстрілом, погодивши з польовою вартою штабу, ще знайшлися визволителі, але наміри їх розгадав начальник контррозвідки Чототарьов і замінив вартових своїми людьми.

Підбадьорений якимсь фантазованим результатом, Головний отаман вирішив виїхати на фронт.

Він любив виступати.

Особливо, коли його слухали.

А тут – щось не дуже.

– Болбочана випускай! – кричить сотник Мухабезкожуха.

– Негайно випускай!

– Це ти на станції Дунаївці кричав Мартосу: «По якому праву затримуєш розстріл Болбочана?! – запитує полковник Дубовий.

– Большевики його присудили до розстрілу – не розстріляли, – доказує якийсь козак.

– Білогвардійці присудили – теж не розстріляли.

Якийсь чорношличник піднявся на стременах і кричить:

– А ця банда, не задумуючись, воскреслого Христа розіпне.

Не відав, що казати.

На запитання когось із старшин «За віщо збираєтеся крвати?» за словами всюдисущого сотника Степана Цапа Головний отаман відповів:

– Присуду і вироку над Болбочаном ніколи не буде затверджено, йому не впаде жодний волос з голови.

Я вже ліг спати.

Накрився шинелею і втиснув голову в подушку.

Не знаю, скільки так лежав.

Півгодини, мабуть, не минуло, бо ще й встиг заснути, як почув обережний скрип дверей.

Відкинув рукав шинелі, яким були прикриті мої очі, і побачив на порозі Марію.

Перший раз зайшла без стуку – і це мене відразу насто-рожило.

– Заходьте, прошу, пані, – сказав і підвівся з ліжка.

В кутку стояв стільчик, і я запросив її сісти.

– Дякую, – сказала, але не сіла. Лець прикривши за собою двері, стала і мене чи то шалик, чи косинку – не розбереш, бо вже темнувало. Принаймні в кімнаті.

– Що трапилося, пані? – питаю.

– Синичка, – каже.

Не розумію, але перепитувати не смію. А вона далі:

– Синичка прилетіла.

– Куди?

– До мого вікна.

– Може, їсти захотіла, – кажу.

– Та я їй вже і хліба, і пшона, і шматочок свіжого сала, а вона нічого не бере, а тільки топчеться по підвіконні і проситься до кімнати.

– А звідки ви знаєте, що проситься?

– Дзьобиком у шибку стукає.

– І все?

– А потім уже й крильцями почала об шибку бити. А це – не до добра, Іване.

Повір'я широковідоме і я його не раз чув.

– Кажуть, коли пташка об шибку б'ється, то на мерця.

– Багато чого кажуть, – кажу. – Вам ще жити й жити, ви ще, пані Маріє, – молода.

– Не про мене мова, Іване.

Хоч знаю, кого жінка має на увазі, але питаю:

– А про кого?

– Про Отамана. Уб'ють вони його, Іване.

– Не уб'ють, – кажу.

– Уб'ють.

– Не уб'ють.

– А звідки ти знаєш?

– Знаю.

– І все ж?

– Командир Чорних шликів казав, що сам чув, як Петлюра особисто пообіцяв, «що волос з голови полковника Болбочана не впаде і його арешт є тимчасовим».

– Це правда?

– Правда.

– Це полковник Дяченко сказав?

– Полковник Дяченко.

– Петро?

– Петро.

– Братику!

І жінка кинулася мені на шию.

Я був радий, що розвіяв її печаль.

Апотім чую: коли запорожці пішли з боями на Київ, Рада міністрів більшістю голосів постановила виконати присуд.

Петлюра, як і можна було сподіватися, пропустив прохання Отамана про зустріч повз вуха, що дало підставу відповідальним за вирок Осецькому і Кедровському поставити давно передбачувані резолюції, які увійдуть у новітню історію найрезонантніших убивств і, головне, не підлягатимуть оскарженню.

– Так появилoся два розмашисті підписи двох відомих чиновників – і не стало одного із найталановитіших полководців в українській історії, – резюмував генерал-хорунжий Порисовський.

Про ті останні години життя, на превеликий жаль, ні я, ні Микола Письменний достеменно не знали.

Нас зачинили в арештантському вагоні і ми нічого не бачили.

Тільки вже, перебуваючи у лікарні у секретаря державної слідчої комісії Кривицького, я запитав прямо:

– Пане Ярославе, а що вам відомо про останні дні Отамана?

Чоловік відсунув на табуретці склянку з ліками і зіжмакав у руці шматок простирадла:

– Саме оці останні дні Отамана наблизять і мене до моїх останніх днів, – і подивився на мене. А потім ще раз подивився і сказав: – Про них мене вже розпитував Євтимович⁴⁶. Не відаю для чого. Може, для того, що й ви.

– Я для того, аби воскресити чисту пам'ять про Отамана. Якщо хочете – відмити його. Дуже вже багато бруду накидано на нього.

– То з заздрости, пане Корж. Якщо істота не може зрівнятися подвигом з великою людиною – вона обов'язково грязюку під ногами в себе знайде. Які тільки помії на його світлу голову не лили оті волохи, мартоси, винниченки, певні і непевні нікчеми, а ніхто з них і десятої долі того не зробив, що він для України. Політична шантрапа – і тільки.

– А потім ще посадили видатного полководця, як звіра, в клітку і возили по Україні, – сказав я.

– Ви ж бачили.

– Знали, бо у варті мали своїх людей. І ті люди нас інформували про знущання, які переносив Отаман.

– Уявіть собі: вас ранесенько стягують із лежачка і ведуть. Викопують яму, ставлять коло неї і езекуційна чота стріляє у вас. Раз... потім ще раз. Отаман, звісно, не знає, що то сліпі набої та сприймає це все, як справжнє. Весело, правда?

– Через декілька днів – теж саме.

– Те саме. Отаман був фізично і морально залізний чоловік, а таки зламався.

– Точніше, його зламали.

– І хто зламав? Негідники, бездарі, авантюристи виявилися сильнішими від хороброго, талановитого і чесного.

– То тільки в казках добро перемагає зло.

– Правду кажете.

– А що ви ще знаєте про Отамана?

– Я багато знаю.

⁴⁶ Євтимович Варфоломій Пимонович – підполковник армії УНР.

– Наприклад.

– Знаю, що народився Петро Хведорович 5 жовтня 1883 року в селі Гижці (по-молдовські Гиждеу), що на Буковині, в родині священика. Закінчив, здається, духовну семінарію. Батько йому вже десь ніби приход підшукав, а син тим часом подався в піхотне юнкерське училище. Під час навчання у цьому училищі організував якийсь український гурток. Щось там поширювали. Як довідалися – то хлопця хотіли вигнати з училища, але заступився сам начальник училища (Петрик вчився добре) і юнкер обмежився лише усною доганою. Під час війни був офіцером 38-го Тобольського полку...

– Це то я вже знаю, – сказав я, – бо сам служив у цьому полку. Ви так докладно знаєте біографію Отамана.

– Як не є, а я був секретарем слідчої комісії.

– Чи можете згадати, як відбулася страта?

– Що ж до самої страти 28 червня 1919 року, – Кривицький подумав-подумав і нарешті признався: – То в мене не вистачить ні сили, ні сміливости вже переповісти.

– Як же бути? Я ж приїхав заради того.

– Про те вже оголошено ось тут, – і подав мені старий обшарпаний зшиток. – Про це я розповів лікареві Лисяку, а він записав мою сповідь. Хочете – ідіть в його кабінет і там подякуйте йому.

До лікаря я не пішов (хоча треба було б), а спогади вдома, звичайно, прочитав і переді мною постало жахливе дійство.

Вам не трудно уявити погожий літній ранок десь так біля години п'ятої?

Сподіваюся, не трудно.

То уявіть собі: у загратований арештантський вагон вриваються козаки зі шликами (так, таки українські), стягують із купейного лежачка зовсім немічну людину.

А оскільки вона вже своїми ногами не може йти – її волочать, як колоду, по вулиці на невеличкий майдан, що біля станції, де ще вчора такі ж самі козаки вивернули із сирої землі по пахви середній людині яму. Для езекуції привезли

чоту вояків, кажуть, з охорони головного українського чекиста Чоботарьова.

Чоботарьов нервується, бо хотів провести показову екзекуцію (аби інші заколотники пам'ятали), – а не виходить.

«Головний злочинець» зовсім не тримається на ногах («перестаралися іроди»).

Для початку прихилили до стіни, ноги підкошуються – і чоловік падає.

– Ти, сука, будеш мені викобилюватися!» – і б'є в лице – той навіть не скривився.

Тільки свіжа, ще малинова цівка крові потекла з лівого кутика губ на неголену брудну бороду.

– Поставити коло ясена!

Не стоїть.

Знову падає.

– Поки розстріляєм – подержись, сука!

Якось поставили на коліна.

Таки біля ясена.

Скомандував:

– Огонь!

Вояки приставили гвинтівки прикладами до рамен, заклали пальці за спускові скоби, але жоден не вистрелив.

Ще раз:

– Огонь!

Те ж саме.

Тоді розлючений Чоботарьов вихопив бравнінга, хотів націлитися в першого-ліпшого стрільця, одначе схаменувся: «Вони мене розтерзають на місці...», підбіг до Болбочана і всадив йому дві кулі в голову.

Вхопив за комір і поволік, несамовито копаючи, по дорозі.

Приволікши, люто штовхнув у яму і наказав зарівняти.

Але жоден із вояків не взяв у руки рискаля.

– Так ви ж – дорошенківці!

Ніхто на те не обізвався, але й за рискаля ніхто не взявся.

І тоді Чоботарьов почав сам зарівнювати яму.

Піднімав рискалем вологий чорнозем і жбурляв на покійника.

Піднімав і жбурляв.

Піднімав і жбурляв.

А коли засипав чоловіка – то й почав землю на ньому втрамбувати.

А як притоптав – то й знову почав засипати.

А потім ще.

І ще.

І топтав, топтав, топтав, топтав.

Найгірше, чого він зараз боявся – це того, щоб Болбочан не піднявся.

Недавно я мав нагоду навідатися до Львова. Заскочив до лікарні, в котрій зустрічався не так давно зі своїм знайомим. Не скажу, що дуже розраховував на те, що й на сей раз спіткаю пана Ярослава Кривицького. Але позаяк упродовж кількох довгих років загубив із ним будь-який зв'язок, то, думав, може, там ще натраплю на його слід, принаймні на домашню адресу, зафіксовану в реєстрації лікарні.

Пошуки мої нічим не увінчалися, але несподівано знайшов того лікаря, якому колишній секретар державної слідчої комісії довірив свої спогади.

Пан Лисяк розповів мені, що колишнього секретаря довго тероризував ночами Болбочан.

Лікар так і сказав:

– Майже кожну ніч приходив. Спочатку докоряв йому за те, що той був заодно з Петлюрою, якимсь Омельком і якимсь Сапожниковим (можливо, лікар переплутав прізвище), а потім і пристав до пана Ярослава: чому не заступився за якогось кайзера, котрий денно і нічно лежав зверху на його (Отамана) могилі і в спеку і в дощ. Поки на нього не наслали ексекуційну чоту солдатів із розкосими очима, що під команду «огонь» розстріляли того кайзера там же, на могилі Отамана.

Чомусь згадався мені український громадсько-політичний діяч В'ячеслав Липинський, якого, до речі, я не раз бачив.

Так отой діяч одверто звинуватив тодішню владу. Зараз я ще раз прочитав його:

«Факт розстрілу отамана Болбочана, котрий для мене став безпосередньо причиною моєї відставки – це тільки вище видніше полум'я того процесу самоспалення, в якому згорає наша хата. Розстріл отамана Болбочана – це не дрібний епізод, як доводиться від декого чути. Не дрібний тому, що, при наших страшнім убожестві на людей, кожна свідома, чесна одиниця на вагу золота важиться в наших національнім бюджеті. Не дрібний тому, що Болбочан був одним із найвидатніших представників українців... Від був одним із тих чесних, свого імени достойних офіцерів, котрі, вступивши до Української Армії і прилучившись до свідомого українства, творили оружну міць і підставу нашої Держави. І цього лицаря, що, борючись із ворогом, пройшов всю Україну і... (прагнув) вернутися на фронт до своїх улюблених полків, цього одного з тих рідких дійсних українських патріотів розстріляли... За що? «За намір перевороту, організованого самостійниками та хліборобами-демократами», – прочитав я, очам своїм не вірячи, в урядовім «Огляді стратегічного і політичного становища на Україні»... Але ж тоді чому розстріляли тільки Болбочана, чому до суду не притягнуті всі самостійники, всі хлібороби-демократи, чому після того... мене... члена Головної управи Хліборобсько-Демократичної партії, запрошують від імені уряду прибути для участі в розв'язанню важливих державних питань?..

Факт розстрілу отамана Болбочана розкриває найстрашнішу язву нашого національного організму, яка починає ятрити все більш на тлі... класової, політичної і партійної нетерпимості Уряду - язву національного розкладу...»

А Михайло Грушевський пізніше відверто признається:

«Як легко у нас зібрався великий і гарно заспіваний хор і – як виявилось трудно зладити добре дисциплінований курінь на оборону українських вольностей! Скільки у нас порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів – як трудно знайти порядного командира».

Мій виклад, напевне, був би неповний, якби не згадав пані Марію Болбочан.

Можу стверджувати, що страти свого чоловіка вона не бачила – вона була в законспірованій хатині на околиці Балина.

Потім їй могилу чоловіка показав Микола Письменний. Нібито і Степан Цап був тоді з Миколою.

Степан розповідав:

– Як упала на сиру землю, то вже й сама підвестися не могла.

Цього ж дня потрапила в лікарню.

А як забрав із лікарні – практично не відходив од неї.

Я пам'ятав, хто мене приставив до цієї дивовижної жінки.

Після того, як ми подалися за кордон, деякі наші «патріоти» пускали чутки, нібито ми з пані Болбочан стали вже, як чоловік із жінкою.

А якби й так було?

То що тут дивного?

Адже і вона, і я були молодими.

А молоді зазвичай тягнуться одне до одного.

Чи мали право навзаєм закохатися?

В жодному кодексі таке право не заборонено.

Тільки тепер признаюся: жодна з жінок мені не подобалася так, як Марія.

Ну, й що з того?

Але в знак особливого ставлення до її чоловіка я не смів обмовитися і словом про те.

Є в мужчин така дружба, яка вимірюється трохи вищими, чи радше іншими критеріями.

Напевне знаю, що й Марія не могла відступитися від свого чоловіка-воїна навіть після його смерті.

До неї схилилися більше відомі і з багатьох вагомішим авторитетом, ніж мій. Одначе розповсюджувачам отаких сумнівних інсинуацій був цікавий не так я, а великий український полководець, обличчя якого їм захотілося ще раз вимазати дьогтем.

Моє ставлення до шанованої мною пані засвідчила одна

із російських контррозвідок на півдні України, перехопивши мій лист до матері в Одесу.

«Він (П. Болбочан. - Авт.) страшенно кохав свою дружину, і я вважаю, що не був розстріляний тільки завдяки його бажанню..., що буду так само служити його дружині, як служив йому», – стверджував я тоді в листі.

А в іншому, зокрема, зазначалося: «...Я був для них не чужий просто ад'ютант, а брат або син, і думаю, що можливо зробити для неї і в усякому разі її не залишати».

Мабуть, усе-таки був не сином, бо Марія нерідко називала мене братиком і так приязно усміхалася, що я не міг очей від неї відірвати, і благав її:

– Пощадіть мене....

В листах до матері я називав її сестричкою, сповістив навіть, що їй «близько 28 років, мила, славна жінка, її характер дуже порядний, кохала чоловіка», смерть якого остаточно звалила її з ніг.

Якось до мене завітав італійський кореспондент, розпитував-перепитував, а на сам кінець поцікавився:

– Які вчинки чи слова славетного Отамана є, на вашу думку, актуальними і на сьогодні?

Недовго думаючи, я сказав:

«*Не губить Україну*».

– Так Болбочан сказав?

– Саме так.

04. 05. – 02. 08. 2016

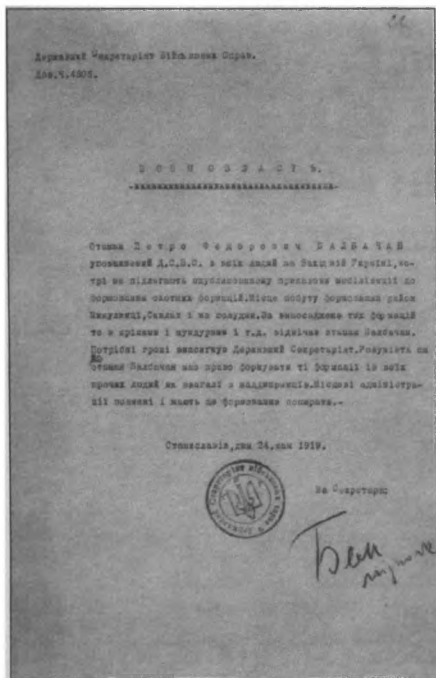
Петро Болбочан з батьками та сестрою.

П.Болбочан під час навчання в Чугуївському юнкерському училищі.

Петро Болбочан з дружиною Марією.

П.Болбочан –
організатор
Запорізької бригади.

Повновласть отамана Петра Болбочана.

Пам'ятний камінь на місці поховання отамана П.Болбочана.

Літературно-художнє видання

Йосип Струцюк

Отаман Болбочан та інші

Повість

Редактор В. Шовкошитний
Обкладинка, дизайн та верстка С. Козицька

Історичні фотоматеріали використано
з друкованих і електронних ЗМІ

Підписано до друку 10.04.2017.
Формат 84x108/32. Гарнітура CharterITC .
Офсетний друк.
Фіз. друк. арк. 6. Ум. друк. арк. 10,08.
Замовлення № 177.

ТОВ Видавниче підприємство
«Український пріоритет»
01033, м. Київ-33, вул. Саксаганського, 43-б.
Тел.: (044) 564-34-97

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників та розповсюд-
жувачів видавничої продукції №4107 від 08.07.2011 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
в друкарні ТОВ «Друкарня „Рута”»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. (038) 494-22-50, drukruta@ukr.net

Йосип Струцюк народився 17 липня 1934 р. в с. Стрільці на Холмщині. В 1944 році був депортований у Запорізьку область. З 1946 року мешкає на Волині. За освітою – педагог. Працював учителем, науковим співробітником в музеях Лесі Українки та Волинському краєзнавчому, журналістом, режисером самодіяльної кіностудії. Відзначений на міжнародних кіноконкурсах. Очолював обласну «Просвіту» та літстудію «Лесин кадуб».

Струцюк – автор понад 60-ти поетичних, прозових та драматичних книжок для дітей та дорослих. Співпрацював з такими композиторами, як А. Кос-Анатольський, О. Білаш, А. Пашкевич та багатьма іншими. Перший лауреат премії ім. А. Кримського, 1-ї Міжнародної премії ім. Б.-Н. Лепкого, премії «Благовіст», міжнародної премії ім. Г. Сковороди, премії ім. П.Куліша та ін. Заслужений діяч мистецтв України.

ISBN 978-617-7398-35-5

9 786177 398355 >